

समतानुयोग

स्वतःच्या सामर्थ्यावर खूष होऊन मानसिक तृप्तीचा आस्वाद घेणे ठीक असले तरी इतराना कमी लेखणे मात्र शहाणपणाही नव्हे की क्षत्रियताही नव्हे. वस्तुतः सर्व जीव चेतनाधर्मीच आहेत. स्वरू पात्मक तथ्ये एकसारखीच आहेत. क्षात्रियादिक संज्ञा कर्तव्यानुसारी असून त्या फक्त क्षमतेच्या अविष्कारापुरत्या मर्यादित असतता. जीवतत्व काही क्षत्रिय वा अक्षत्रिय असे वेगवेगळे नसते ! आपल्या चातुर्याने समताभावाची प्रतिष्ठा राखणे हाच क्षात्रधर्म होय. संपत्ती, सामर्थ्य आणि सत्ता याद्वारे उन्मत होणे हा राजकीय गुडगिरीचा मार्ग आहे. त्या उन्मत्तेचा अवलेब ही हतबुध्दी होय. उलट त्या त्रयीच्या सिध्दीने हतसुखाचे हनन करू न हितसुखाचा आस्वाद घेत घेत विवेकाच्या प्रभावने भोगविजय मिळविणे हाच वीराणूयोगाचा नियत मार्ग होय. अशा विवेकाला धर्मयोग स्वय साध्य होतो.

समताभाव निर्माण होण्यासाठी संबंधित तथ्यात समान गुण असणे आवश्यक आहे. समान अशा सर्व जीवाच्या जीवनाचा विचार समानतेने करीत राहिल्याने समभावाची साधना प्रगत होते. या समभावाच्या प्रकृष्ट अवस्थेतद्ये तर आत्मयोगातही रत होता येते. म्हणून सामायिकाला श्रावक आणि साधूं या दोघाच्याही साधनेमध्ये उच्च दर्जाचे स्थान आहे. आत्योग्याला पुण्यास्त्रवाचीही पर्वा नसते. त्या अतिशयपूर्ण अवस्थेमध्ये साधक पापुण्याकडे समदृष्टिने पाहू शकतो. दोन्हीही बंधालाच कारण असल्याने तो त्यापलीकडील स्वस्थानी पोहोचतो. संपूर्ण समभाव हा निश्चय मार्ग असून त्याचे स्वरू प तत्त्वमय असते. म्हणून यादृशी भावना यस्य सिद्धिभर्तवति तादृशी । असे म्हणतात.

जैनांची धर्माराधना ही समतेची साधना आहे. समभाव-समदृष्टी ही जैनर संस्कृतीचे मूलतत्व होय. क्षत्रियानुयोगाचा आत्माही हाच. वैयक्तिक, सामाजिक किंवा आकर्षिक घटनेमुळे ही जीवनातील समता जर ढळत असली तर ती सावरण्ये, तसा प्रामाणिक प्रयन्त करणे हा क्षत्रियाचा बाण होय. जीवनातील कोणत्याही प्रकारची विषमता दूर करण्यासाठीच मोठी क्षमता लागते. त्या दृष्टिने पात्रता असल्यामुळेच क्षत्रियाने स्वतःला तया कार्यासाठी वाहून घेतलेला

असते. दोन्ही पारडया समतोल असणे हा तराजूचा स्वाभाविक धर्म होय. काही कारणामुळे तो तोल ढळला तर सच्चा तुलारी पासंग वापरू न समतोलपणे पुनः साधतो. त्याप्रमाणे खरा क्षत्रिय जीवनातील समतोलपणा ढळला असताना आपलया सामथ्याचे पासंग वापरू न समतेचा तोल सावरतो व विषमतेचा अविष्कार टाळतो.

जगाचा व्यवहार फार विचित्र असतो. आपल्या मतलबाला अनुसरू न लोक वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करतात व दारो, द्वेष, मत्सर, क्षोभ्ला, संकलेश अशा मानवताविरोधी भावनांना बळी पडतात. मैत्रिभावाला ओहोटी लागल्यामुळे विश्वासमध्ये अशांता निर्माण होत राहते. (१) अप्रियवृत्तीमुळे व्यक्ती- व्यक्तीमध्ये, (२) एकांगी विचारसरणीमुळे संप्रदायासंप्रदायामध्ये, (३) जीवनोपयोगी सामग्रीच्या व्यक्तिगत संचयामुळे समाजसंघटनेमध्ये, (४) हटवादीपणामुळे परस्पर संभषणपद्धतीमध्ये, अशा अनेक मार्गानी मानवी जीवनामधील समता ढळते आणि विषमतेचा अविष्कार होतो. अशावेळी मैत्रिभावाला व शांतवृत्तीला पोषक अशा समतेच्या आराधनेशिवाय दुसरा उपाय साध्य होत नसतो. म्हणून समतायोग हा क्षात्रवृत्तीचा पाया आहे. तात्पुरती ढळलेली समता पुन्हा स्थिरावणे मानवी शक्तीच्या बाहेर नसते. मात्र परिस्थित्यावाक्यात ठेवण्यासाठी वैचारिक समता दृढ असली पाहिजे. मनात समता नांदत नसेल तर बाह्य प्रयन्त भोगळ ठरतात. कोमलात, मृदुता, ऋजुता, शुचिता, संमजसता, निर्लोभता, कार्यप्रेरणा ही मानसिक समतेची बाह्य लक्षणे होत. समता काही भौतिक तथ्य नव्हे. ती एक जीनाभावना अहे, शातरसची प्रतीती अहे. त्यामुळे निष्ठुरता, द्वेष, वैरभाव इत्यदी जीवनातील विखार नष्ट हेतो. सच्चा वीरयोगी पराजिताचाही परम हितैषी असू शकतो. अशा हितबुद्धीमुळेच बधुभांव निर्माण हेतो. केवळ विराधनाच दंडनीय असते. ही अमृतसम समता जैन संस्कृतीच अत्मा आहे. म्हणून क्षात्रवृत्तीची ही आत्मा समताच आहे.

आत्मौपन्य दृष्टी

अंहिसा आणि वीरता या प्रेरक चाकावर धावणारा समतारू पी रथच जीवनातील अष्ट तथ्यांना योग्य स्थळी पोहोचवितो. समतेशिवाय संपूर्ण जीवनक्रिया निष्प्राण कंकालाप्रमाणे केवळ

स्मशानाकडे गमन करील! जीवनामध्ये समता साकार करण्यासाठीच झटत राहणे हे क्षत्रियाचे वाण होय. अहिंसेची पहिली पायरी आहे निर्भयता. स्वतःच्या जीविताची ज्याला भीती वाटत असते तोच कमजोर असतो. भीतीच्या पोटीच दुसन्याचा विघात करू न आपला बचाव होतो का हे ताढून पाहण्यातच तो स्वतःचा घात टाळण्याचा मार्ग शोधणे म्हणजे आत्मधातकी विचार नक्हे असे मानणे कोणत्या तर्कशास्त्रात बसते? एकदा जगण्यासाठी मारा हा उपदेश दृढपणे अंगीकारल्यावर उपदेशकत्यारला मारू नये याला कोणताही उधांर उरत नाही.

जीवन सर्वानाच हवे असते व दुःख कोणालाही नको असते म्हणून समता आणि अहिंसा या जोड रु लावरु नच जीवनरथ गतिमान केला पाहिजे. त्यामुळेच भीतीचे कारणच उरत नाही. कुठलाही प्राणी एकतर्फी क्रूर वा शत्रू नसतो. क्रूरता दुसन्याला क्रूर म्हणण्याचे कारण काय? भूयापाठोपाठ लालूच जन्मते. आणि दोन्हीच्या अविष्कारामुळे मैत्रिभाव नष्ट होतो. मग त्यापुढील सर्व पापे संभवतात. म्हणून मूलतः कोणालाही शत्रू मानू नये. मात्र आधाताच्या निवारणार्थ व संरक्षणासाठी वीरतेची उपासना करावी. हा जीवनाचा शुद्ध आणि शाश्वत मार्ग होय. क्षत्रिय याच मार्गावरील आदश्र पाईक असतो. त्याच्यासाठी एकमेव प्रेरणासूत्र म्हणजे--

जं इच्छसि अप्पणतो, जं च ण इच्छसि अप्पणतो ।

तं इच्छ परस्स वि एत्तियगं जिणसासणयं ॥

-बृहत्कल्पभूष्य, ४५८४.

- ही आत्मोपम्य दृष्टी जो बाळगतो त्याला

सर्वे पाणा, सर्वे भूया, सर्वे जीवा, सर्वे सत्ता न हंतव्वा,
न अज्जावेयव्वा, न परिधितव्वा, न परियावेयव्वा,
न उवद्यवेयव्वा, एस धम्मे सुध्दे नियए सासए . . . ॥

(१) आचारांगसूत्र, १/१२७.

हे मार्गदर्शनकु हा उपदेश ग्राहय वाटल्याशिवाय राहाणार नाही. कारण त्याला भक्तम
असा तत्तवाधार आहे. विश्वातील सर्व जीव समान आहेत कारणं तयाच्यातील द्रव्यत्तव एक आहे-

-

एगे आया ।

-ठाणंग, १/१.

भगवगीतेतही (अ० ६, श्लोक ३२) हीच आत्मौपम्य दृष्टी प्रशसनीय मानली आहे. हा
समतायोग क्षत्रियाची आत्मसाधना होय. आपणा सर्वांच्या जीवनातील साधनेचा मार्गही तोच
होय. जैनागमामधील--

अत्तसमे मणिंज्ज छप्पिकाए ।

-दसवेयालिय, १०/५.

या सूत्रामध्ये विश्वातील सहाही प्रकारच्या समग्र जीवमात्राना आपल्याच जीवात्माप्रमाणे
लेखावे असा उपदेश दिला आहे.

केवळ आजीविकेच्या प्रकारातरामुळे व्यवहारात मानवसमुहाचे निरनिराळे वर्ग पडत असले
तरी अक्षिल मानवजात तत्तवः एकच आहे.

मनष्यजातिरेकैच ।

-महापुराण, ३८/४५.

इतकेच्य काय जन्माला आलेला प्रत्येक जीव हा आपल्या जीवासमान मानावा.

आयतुले पयासु ।

-सूयगडंग, १/१०/३.

या पदामध्येही जीवनाचा हाच दृष्टिकोण स्पष्ट केला आहे. हा जीवनक्रम अंगीकारणे नाबळाचे काम नव्हे. त्यासाठी महान वीरत्वाची गज आहे. वीरता ही आत्म्याची, आत्मतत्त्वाचीच विराट साधना आहे. सागराच्या साधनेमध्ये विश्वातील सर्व प्रवाहाना समावून धेण्याची शक्ती आविर्भूत झालेली असते. वीरतेच्या विराट दृष्टिकोणामध्येही विश्वातील सर्व जीव सागरातील जलत्वाप्रमाणे एकरू पतने समाविष्ट होतात. महापुराणतील प्रजा सुप्रजसः । (३/१२८) आणि प्रजाना हितकृत । (३/२०६) इत्यादी पदामध्येही हाच सामाजिक सिध्दात व मैत्रिभांवाची चेतना सूचित केली आहे. रागद्वेष टाकलयाशिवाय समतेची सर्वच्यापकता साध्य होत नाही. म्हणून हा आत्मौपम्य मार्ग केवळ विजयी वीराचाच अह, भ्याडांचा नव्हे ! शस्त्रसज्ज हात उगाऱु न भांळ्याच्य मनात भीती आणि दरारा निर्माण करणारा साहसी प्राणी काही विजयी वीर नव्ह. फार तर की कळ ता खाटकाचे काम करीत इतकेव. ज्यला सर्वजण प्रेमाने कवटाळ्तात- प्रीणन प्रजानाम । (महापुराण, ३/६८) तोच खरा महावीर. प्रसिद्ध हिंदी कवी कै दिनकर याच्या ओळीची स्मृती चाळवल्याशिवाय राहात नाही--

आदमी नही मरता बरछो से तीरो से,
लोहे की कडियो की साजिस बेकार हुई,
बांधो मनुष्य को शबनम की जंजीरो से ॥

- सर्वोदयी क्षमता

हा जमाना शस्त्रधारी भित्राचा आहे. त्यानी आक्रमणाच्या भीतीने हाय खाऊन हाती शस्त्र धरले आहे. तरी ते स्वतःहून त्या शस्त्राच्या उपयोग करण्यास धजत नाही. तेवढी हिमतही होत नाही. स्वतःच्या प्रेरणेने उगारलेले शस्त्र चालविण्याचा हिंद्या नसणे हा भित्रटपणा नव्हें तर काय ? हे असले कुत्सित जीवनाचे दृश्य बदलावयाचे असल्यास वीराचीच वीरता अंगी बाणवली पाहिजे. तयाशिवाय तरणोपाय नाही.

अहिंसा काही अन्यायरुत्याचार मुकाटयाने सहन करण्यास सांगत नाही. पण या शसत्रधारी भित्रटानी आपला नाबळेपणा झाकण्यासाठी तिचा अनादार केलेला आहे. ती स्वीकारण्याचा मोठेपणा त्याच्यात नाही पण तिच्या आधाराशिवाय ते जगूही शकत नाहीत. त्याना हवे ते मिळत नाही म्हणून हा नुसता त्रागा आहे. अहिंसेने कायरता शिकविली असे एकही उदाहरण सापडत नाही. कारणं वीरता हीच मुळी अहिंसेची जन्मभूमी आहे. अन्याय सहन करणे, दैन्यभाव धारण करणे पाप आहे. अन्यायाच्या प्रतिकारासाठीच वीरता हवी कारण त्याशिवाय स्वतःचेही रक्षण करणे अशक्य होत असते. मग राष्ट्ररक्षणाची काय कथा ? अन्याय, दास्यत्व इत्यादी क्षमती नष्ट करणे हाच स्थायीभाव आह क्षत्रियतेचा, वीरतेचा आणि अहिंसेचाही. कारण अहिंसा म्हणजेच अक्षती.

समर्थ गुणनाच जीवनामध्ये मूल्य प्राप्त होत असते. अहिंसेची क्षमता मोठी आहे. या क्षमतेमुळेच समता प्रस्थापित होते. तत्वतः सर्व जीव समान असवल्याने कोणत्याही जीवाचा विरोध न करता फक्त पापहेतूचा व पापकारणाचाच परिहार करण्याची मर्यादा स्वीकारावी लागते. पापी आणि पाप याच्या मर्यादा साभाळून केवळ अशुभांचा व अमागल्याचाच परिहार करावयाचा आणि हे करीत असतातना स्वतः मात्र अशुभ, अमंगळ विकाराना बळी न पडण्याचीही कसाठी कळणे, समता व अहिंसेच्या तत्वज्ञानाशिवाय कठीण आहे. या कसोटीला जी शभंर टक्के उतरते तीच केवळ सर्वोदयतीर्थीय जिनप्रणीत क्षत्रियता होय. या क्षत्रियतेने अगीकारलेली राजनीति व दण्डनीति मानवधर्माला पोषक असल्यामुळेच जैन क्षत्रियतेला सर्वांच्या जीवनामये महत्वर्पू स्थान प्राप्त झाले आहे.

या परंपरेतील सदेश अमृतमय आहे. अमृतत्वाला आपन्वपर अशा दोन विरुद्ध बाजू नसतात. **One man's food is another's poison** असा थोटकेपणा किवा विसंगती किवा अपूर्णता या तत्वविचारात मुळीच नाही. अहिंसा, वीरता, क्षत्रियता यातील अर्थ सुनियत असतो. एकाची अहिंसा ती दुसऱ्याची हिंसा किंवा एकाची क्षतमी म्हणजे दुसऱ्याची पूर्ती अथवा एका अथर्वाने वीर व दुसऱ्या अर्थाने भ्याड असा विस्कळीतपणा सुतराम संभवत नाही. समता ही सर्वत्रच समता असते. ती कदापि विषमता होत नसते. तसेच जे एका जीवाला कल्याणप्रद

असते ते सर्वच जीवाना सदा सर्वकाळी कल्याणप्रदच ठरते. दोन जीवातील आत्मतत्व एकच असल्याने एकाला जे हिंसक व हानीकारक असते ते सर्वाना तसेच असले पाहिजे. यात विभाषा संभवत नाही.

म्हणून अपरापधी व्यक्तीमध्ये पापाचा जो उद्रेक झालेला असतो त्याचे शमन करण्याचे क्षत्रियाचे कर्तव्य रोग परिहारार्थ उपचार करणाऱ्या वैद्यासारखेच असते. पापोपशमन करीत असतानाही त्याच्या चेतनागुणाला हानी न पोहोचविण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. मात्र हे कर्तव्य जितक्या प्रमाणात जपेल त्यावरच त्या क्षत्रियाची क्षमता हीनाधिक ठरते. पण मूळ तत्व अबाधितच उरते. त्याच्या स्वतःच्या अकूशलतेमुळे, अखमतेमुळे व भ्रांतीमुळे दण्डनीय जीवाच्या चेतनागुणाला हानी पोहोचत असेल तर त्याबद्यल दण्डधारी क्षत्रियालाही प्रायश्चित ध्यावे लागते. कारण त्याने प्रयोगात आणलेला दण्ड हा मिथ्या असतो किवा अस्थानी ठरतो. राजकारभारात मिथ्यादण्ड पूर्णपणे टाता येत नाही. म्हणूनच या संस्कृतीतील सर्व सक्षम आणि समर्थ राजे निदान पश्चिम आयूष्यात तरी पूर्ण पापापहारी दीक्षा घेतात, आणि अमृतत्वाची आराधना निश्चयाने करीत राहतात. जैन संस्कृतीतील क्षत्रियच्या दीक्षेच्य साधनेतील सुसंगती ही अशी आहे.

विधायक दण्डनीती

जैन संस्कार म्हणजे मानवी चेतनेचा अविष्कार ! या तर्कसंगतीप्रमाणे अनुशासन नीतीतील दण्डशास्त्र म्हणजे हिसाविधान नव्हे. या दण्डनीतीमध्ये संयमनाचा प्रयोग आहे. संयम हा पापहारक आणि भद्र परिणामक असतो. हिंसा मात्र पापात्म व अभद्रच असते. तेव्हा दण्डाचार आणि हिसाचार एक नव्हे ! दण्डप्रयोगातील त्रास हा विकासपर असावा व तो एक तपोयोग ठरावा. असा हा उदात्त दृष्टिकोण जीवनदायी ठरत असल्याने दण्डनीतीतील मूलभूत विचार जैन पवरंपरेत इतराहून वेगळा आहे. मात्र हे वैशिष्ट सूक्ष्म विचारपटलावरच उमटत असल्याने स्थूल विचाराच्या कक्षेत ते दृगोचर होत नाही. झोरोष्टियन धर्मात व वैदिक धर्मात अग्निपूजा सम्मत आहे म्हणून ते दोन धर्म व त्यातील तत्त्वप्रणाली एकच मानण्यात जी विसंगती, जो संभ्रम आहे तोच जेन क्षत्रियता व इतर क्षत्रियता एकरू प समजण्यामध्येही अनुस्यूत आहे.

शासनसंस्थें चालविण्याच्या क्रियेव्यतिरिक्त त्यांच्या मानवी विचार-प्रणालीत मात्र तात्त्विक समानता आढळत नाही. म्हणून या दोन संस्कृती श्रद्धागुणात भिन्न आहेत. जैनाच्या दण्डन-रक्षणादी क्रियेत अपरिहार्यतेमुळे अगर अपुन्या क्षमतेमुळे बाहयतः हिंसा घडली तरी त्यामगच्या विचारसरणीतील हेतूमुळे त्या द्रव्यहिसेतही भावस्वरू प अहिसेची दिव्य चेतना मात्र सुरखितच असते.

द्वेषाने भरलेला माणूस मात्र क्षुब्ध मनाने नेहमीच संघर्ष करीत असतो. त्याला तृप्ती कधीच मिळत नाही. दुसन्याचे काही तरी हिरवून घण्यात तो व्यग्र असतो. अभय देण्यात तृप्ती मिळत असते हे कल्प्याइतकी त्याची संवेद्याता तरल होत नाही. अतिमहत्वाकाक्षी माणूसही असाच एका पदाकङ्क्षन दुसन्या पदाकडे प्रवास करीत राहतो. स्वथानी पोहोचल्याचे सुख त्याला मिळतच नाही. तो शान्त होऊ शकत नाही. म्हणून अभ्यं देण्यातच खरी क्षत्रियाता असते. क्षमेची भूमिका निर्विकारी असते. क्षमावान शान्तिसुख अनुभवतो. स्वातत्र्याचा किवा संरक्षणाचा संगाम शस्त्रयुक्त असो वा शस्त्ररहित असो तो हिसावांदाचा प्रतीक मुळीच नव्हे. तो अहिसावादाचाच पुरस्कार होय. कारण क्षतीचा मुकाबला कणे हे त्यातील नियत तत्व त्या संग्रामतही अनुस्थूत आहे म्हणून क्षत्रियता असी अहिसा य एकाच तथ्याच्या दोन बाजू असून सुसगतपणे एकमेकला परिपोषक आहेत.

मातृभव

समता म्ळणजे केवळ व्यापारी संग्राहकता किवा एकलेपण नव्हे । तो एक दुसन्याकडे पाहण्याचा न्याय्य व शान्तिरद दृष्टिकोण आहे. म्हणून शस्त्राने किवा अहिसेने किवा अन्य कोणत्याही मार्गाने सपूर्ण विश्वामध्ये एकराज्य स्थापणे, सुखद स्वप्नासारखे कितीही रमणीय वाटले तरी ते प्रत्यक्षात उतरणे असंभवनीय आहे. एकाच प्रकारच्या जीवव्यवस्थेंची इतकी आवड असती तर भाऊ-भाऊ युगारंभपासून वेगळे झाले नसते. राजधराण्यात, कम्युनिष्ट देंशात किवा कोणत्याही पक्षाच्या व धर्माच्या विहित कार्यात अंतर्गत दुफळी माजली नसती, एकाच धर्मात पंथभेद निर्माण झाले नसते. आपल्याला ज्याचा हव्यास असतो त्याचीच तीव्र अभिलाषा शदुसन्याच्या मनात निर्माण होत असते ! तिच्या पूर्तीमध्येच त्याला जीवनरस लाभतो. म्हणून

कुणीच कुणाचा विरस करू नये. संघर्ष कमी करण्याचा प्रयत्न करू न शक्य त्या प्रमाणात दुसऱ्याच्याही जीवनाला आईप्रमाणे अनुकूल बनावे. विरोधाचा प्रसंग उद्भवला असतानाही शक्य तो मनगटी बळाचा वापर करू न नये. भरतादिक शलाका पुरुषाच्या परंपरेतील जीवनप्रणालीच सारभूत संदेश हाच आहे. यात कोणता छलवादही नाही आणि दुबळेपणाचा लवलेशही नाही.

आक्रमक प्रवृत्ती स्वपर जीवनदायी तथ्यांना धातक आहे. ती क्षत्रियता नसून क्षतीकारक आहे. जैन क्षात्रनीती व्यवहारी आक्रमतेचाही परिहार करते तर तीर्थकरांचा उपदेश हिंसेच्या मूलकारणाचा अद्वेर करतो. प्रतिकाराने प्रतिकार शमतो हा आविर्भाव मुगजलाप्रमाणेच व्यर्थ होय. अशा मार्गामुळे केवळ संभारती मात्र वाढत राहते आणि संहार तीव्रतर होत जातो. म्हणून भारतानेच नव्हे तर युनोसारख्या वैश्विक संस्थेनेही शान्तीचा हा सनातन मार्गच पसंत केला आहे. हाच भाव दिल्लीच्या दिनकर कवीने-

ऐसी शानि राज करती है, तन पर नही, हृदय पर ।

नर के ऊँचे विश्वासो पर, श्रद्धा, भक्ति, प्रणय पर ॥

या शब्दात व्यक्त केला आहे. शस्त्रास्त्राचा प्रयोग असो किवा शान्ति पाठाचा उद्द्योष असो मानवाच्या प्रत्येक क्रियेच्या मुळाशी कलयाणभावनाच प्रभावी असली पाहिजे. पण ही भावना समतेश्थवाय पोसवणे शक्य नाही. समतेचे सर्वर्धन मातृत्व भावनेतच शक्य आहे. म्हणून शासकाचे हृदय केवळ योध्दाचे असून चालत नाही. दण्डाचा उपयोग केवळ अमानवी प्रवृत्तीचा प्रतिबंध करण्यापुरताच मर्यादित राखणे जरूर आहे. प्रतिबंध म्हणजे केवळ नाश नव्हे ! आणि अशाप्रकारची अहिंसा प्रशासनास निरु पयोगी कधीच नसते. सर्व जैन किवा अहिंसाप्रेरी राजे यशशाली झाले हेच याचे ऐतिहासिक उदाहरण.

अहिंसेची व्यापकता

अहिसा, समता याचा स्वीकार शब्दामध्ये तरी सान्या विश्वानेच केला आहे. अत्यंत हिसंक योधयानही नाकारण्याचे धैर्य झालेले नाही, किंवा अशाचे औद्धत्य टिकू शकले नाही. मात्र जैन क्षत्रियानी त्याचा अगीकार मनापासून करू न ती आचारातही आणली. आणि ती आचार-परंपरा स्वतःच्या कर्तवगारीवर संवर्धित केली. म्हणून ही क्षत्रियता वेगळी व विशेष आहे. अनेक मानवी गुणाचे नामकरण म्हणजेच या अहिसेचाच अविष्कार होय. पण्हावारण या आगमग्रथात दया, क्षमा, अभय, सेवा इत्यादी साठ (६०) शब्द अहिसेचे समानार्थी म्हणून नोदलेले आहेत. यावरू न अहिसेच्या भावनेचा व आचाराचा अविष्कारापत्मक अतिहास व संस्कृती दृगोचर होतात.

भाषाषास्त्राच्या दृष्टीने अहिसा शब्द निषेधवाचक असला तरी तो केवळ निवृत्तिपर आहे अशा भ्रमात कोणी पडू नये. संस्काराची आणि धर्माचाराची पहिली पयरी संयमस्वरू च असल्याने दमानाच्या प्रेरणेसाठी त्याला निषेधवाचक शब्दाचे आवरण परिस्थितिपरत्वे दिलेले असते. त्यातील मूळ भावना प्रशमरू पात स्वभावधर्मात्म आहे. त्यात चेतना धर्माचे अधिष्ठान आहे. या भावाविष्काराचे अनेक अंग आहेत, अनेक पैलू आहेत. त्यापैकी संयमनाचे निदर्शक अंग अहिसा या शब्दात अनुस्यूह आहे. रागादीना प्रवृत्तिः हिंसा । अशी परिभाषा हिंसेच्या अविष्कारासाठी वापरल्यामुळे त्या हिंसेचा त्यागदर्शक शब्द निषेधवाचककच असणार ! रागद्वेषादिक विकार चेतनाधर्म नव्हे. प्रवृत्तिनिवृत्तिमध्ये अन्योन्याश्रय संबंध असल्याने अहिसेतही निषेधाप्रमाणेच विधीही अंतर्भूत आहे. याचप्रमाणे क्षत्रियता देखील केवळ प्रतिकारात्मक नसून अविष्कारात्मक आहे! हानीचा प्रतिकार व क्षमतेचा आविष्कार अशा उभयधर्मात्मक क्षत्रियतेचा आचार साध्य करू न जैन संस्कृतीने जगाला जीनसधनेच एक नवा आदर्श दाखविला आह. ज्यनी केवळ संघर्षप्रधान अर्थ स्वीकारला त्यांनी क्षात्रधर्मचा आत्माच पारखला आहे. ज्यनी केवळ संघर्षप्रधान अर्थ स्वीकारला त्यांनी क्षात्रधर्मच अत्माच पारखला नाही. त्यामुळे त्याची साधना अर्पूणच रून गेली अणि त्यातुन भ्रांतीचा उदय झाला. चेतना मंदावत जाऊन उद्धटपणा फेलावत राहिला.

यो न हन्ति न घातेति न जिणाति न जापते ।

मित्र सो सव्वभूतेसु वेर तस्स न केनचीति ॥

या आदेशाला अनुसरु न आपला आचार साध्य केला तो जैन क्षत्रियानीच. बोलणे आणि करणे यात जितके अंतर असते तितकेच्य अंतर क्षत्रियतेच्या दोन प्रणालीमध्ये आहे. जो घात करीत नाही, मारीत नाही, जिकतनाही, पराभूतही होत नाही, त्याचा मैत्रिभाव संपूर्ण प्राणिविश्वात आविष्कृत होत राहतो आणि त्याच्या बाबतीत वैरभाव कोणत्याही प्रकारे शिल्लक उरत नाही. ही जीवनधारा मान्य झाल्याने विश्वला सुख-शांतीचा अनुभव चिरकाल मिळाला असता. पण अन्यथा श्रद्धेच्या जीवनामध्ये युद्धापाठोपाठ युद्धेच उदभवली आणि मानवी जीवन त्या वैराग्नीत होरपळून निघाले.

आपेक्ष-प्रवृत्ती

क्षात्र धर्माशी खन्या अथंराने एकरु प होण्यामध्ये जैनाइतके यशं ज्यांना मिळाले नाही त्याच्या मनातील मळमळ आक्षेपाक्षे ओघळत असते. ती कधी कधी वेगाने उंच उफाळ्ली तरी तितक्याच वेगाने विरु न गेलेली आढळते. त्यांच्या नाकर्तेपणाच्या किंवा पराभवाच्या वेळीच त्यांना जैनाच्या अहिसंची आठवण येते. जणु काही हिसा हीच जयाची माता असावी असे त्याना भासते.

पुरु न गेलेलया विग्रमादित्याच्या सिहासनावीरल मातीच्या ढिगान्यावर बसलेला, कथेतील गुराख्याचा पोरही जसा उत्कृष्ट न्यायनिवाडा करतो तसा अहिसेच्या टीकेवर आरु ढङ्गालेला कुणीही शूरत्वाच्या वल्गाना करतो. अंगीकृत संग्रामातील विजापेक्षा टीकेच्या पळवाटीमधील आनंद तयाना जास्त चटकदार वाटाते. आघळ्या टीकेच्या आवाजाने कुठेही हाकून न्यावी अशी मुकी बिचारी मेढरे बनून राहण्यात ज्याना धन्यत वाटते त्याचा आघळेपण जसा लोकशाहीला तसा क्षात्रवृत्तीला घातक आहे. टीकाकार अपला आवाज टिकविण्यासाठी स्वतःची तिळाएवढी गोष्ट गगनासमान लेखतात. इतकेच्य नव्हे तर दुसन्याच्या गगनाएवढया विशंगाल कर्तृत्वाचे श्रेयही स्वतःच्या तिळाएवढया यशानेच मापतात. आणि जे केवळ कानाने जगतात ते त्याचीच तळी उचलून घरतात व टाळी वाजवितात. मात्र त्या श्रेयाचे खरे हक्कदार बाजूला फेकले जातात । समंसपणा, समता इत्यादी आवश्यक गुणानी व श्रद्धेनी युक्त असे सैनिक व सेनापती

तयार करण्याचे कार्य समाजाने केले नाही तर केवळ संरक्षणात अपेक्षाभंग हेतो, एवढेच नव्हे तर प्रत्यक्ष क्षात्रधर्मचीच अवहेलना होते आणि परेपरेने राष्ट्रियत्व भंगते.

जग जिकू इच्छिणाऱ्या शिक्कंद्रालाही ज्या मगधाचा नाद सोङ्गून द्यावा लागला तेथेही अहिसाप्रणलीतीलच साम्राज्य नांदत होते. ज्याचा आदर्शवार भारताने आजी मान्य केलेला आहे तो सम्राट अशोक अहिसावादीच होता. केवळ अहिसेमुळे केवळ कोठे बाधा आली होती ? अहिसेमुळे क्षात्रवृत्तीची पीछेहाट झाली ही हाकाठी आत्मवंचनात्मक आहे. कारण हिसावादीही सदैव विजयी होत नाहीत. जपानादी देश आज पुढारलेले आहेत पण तयाना कधी अहिसा आड आली नाही, तयाच्या पराक्रमालाही खोट बसली नाही. जैनधर्मीय किवा अहिसामार्गीय इतके सम्राट, राजे, सेनापती, मत्री यशस्वी होऊन गेले त्याच्या जयाचे मर्म काय ? या हाकाठीत वैदिकाची तळी उचलून धरण्यात अर्थ नाही. कारण वैदिकता आणि क्षात्रवृत्ती याचे समीकरण माडता येत नाही. त्याचीही पीछेहाट झाली आहे तर तयापूर्वीचा भारतही क्षात्रधर्मात सरस होता. वैदिकतेचा आक्रम्ताळेपणा स्वतःच्याच नैराश्याच आणि निष्क्रियतेच परिपाक आहे. दुसऱ्याच्या नावाने जळत राहिलयने कोणतीही सुधारणा हात नसते. केवळ अहंगंडान अणि वंशिक वरिष्ठतेच्या दर्पोक्तीने भारावून गेलयामुळे काय होते याचे सम्यगदर्शन कालच्या हिटलरी जर्मनीने सान्या जगाला घडविले आहे. प्रत्यक्ष वैदिक इंद्राचीही किती तरी फजिती झालेली आहे. दुसऱ्याच्या मदतीशिवय तो वृत्राचा पराभव करू शकला नाही अखेरपर्यंत ! (महाभारत, शांतिपर्व, वृत्रासुर प्रकरण). पाण्डय इत्यादी दूरवर्ती दक्षिण भारतातील अवैदिक रो कय कमी पराक्रमी होते ? शौर्य केवळ शौर्यासाठीच असू शकत नाही आणि केवळ स्वार्थी प्रेरणेसाठी ते दीर्घकाळ वपरताही येत नाही. मारा आणि जगा हा संदेश वैश्विक हिताचा हो शकत नाही.

युध्दविमुख झालेल्या अर्जुनाला युध्दाय कृतनिश्चयः करण्यासाठी श्रीकृष्णालाही रणागणावरच गीता गावी लागली व पुढेही केवळ सारथ्य करण्यावरच स्वतःचा कार्य भाग उरकावा लागला. पण जरासंध द्वारकेवर चालून आला असताना मात्र तीर्थकरप्रकृतीचे नेमिनाथही पुढे सरसावले व ऐन मोक्याच्या वेळी त्यानी जरासंधाचा चक्रव्यूह आपल्या गरडव्यूहने भेदून टाकला. तेव्हा श्रीकृष्णाने त्याना अलिगन दिले (हरिवंशपुराण सर्ग ५१). मग कोठे आहे अहिसा धर्माचा आणि क्षात्रतेजाचा विरोध ? इतर जैन राजापैकीही कोणाचे क्षात्रफतेज प्रत्यक्षात कमी पडले होते ?

क्षत्रियता आणि वर्णवाद

साम्राज्य स्थापनेच्या आणि राष्ट्र-रक्षणाच्या क्षेत्रात अहिसावदी राजांची आणि सैनिकांची कर्तवगारी कितीही उदात्त असली आणि इतिहासकाळात त्यांनी कितीही वाहवा मिळविली असली तरी वैदिकतेच्या लेखी त्या कशालच फारसे मोल नसते. कारण ती स्वतःच्या विशिष्ट वर्णभावनेत मशगूल असते व जेव्हा ती जागी होते तेव्हा मत्सराने जळत असते. आज श्रेष्ठता अर्थाधीन आहे. अर्थ व्यापारर-उदीमाधीन असून काही व्यापारउद्योग जैनाधीन असलयाने सारेच जैन तिला केवळ वैश्य भासतात. आणि वैदिक वर्णकल्पनेप्रमाणे वैश्य क्षत्रिय नसतात. इंग्रज मात्र व्यापारी असूनही पक्के क्षत्रिय वाटतात. त्याचे कंपनीराज्य इतिहास प्रसिद्ध आहे. तरीही जैनत्व आणि क्षत्रियत्व याचे सान्निध्य त्याच्या कल्पनेत बसू शकत नाही. मात्र जैनाच्या वर्गकल्पनेत ते चपकळ बसते.

जैन धारणेप्रमाणे ऋषभराजाच्या कारकीर्दीत सर्वच प्रजा क्षत्रिय होती (चउपण्ण०, १ रिसहसामिचरिय, पान इ ३९) पुढे कारणपरत्वे आदिराजानी त्या क्षत्रियाची उग्र, भोग, राजन्य व नाग अशा चार गणामध्ये वर्गवारी केली. (वसुदेवहिंडी, ४ उसहरज्जाभिसेओ, पान इ १६२). राजा तर सर्वाचा अधिपती म्हणून क्षत्रियग्रणी ! तेव्हा समाजातील एखाद्या विभागामध्ये क्षात्रतेजाच्या प्राकृतिक अभावाची कल्पना स्वीकारणे जैन दृष्टिकोणात बसत नाही. वर्णश्रेष्ठत्वाचा दर्प आणि नियत उच्चतावाद याच्या आहारी जाऊन अहिसा, क्षमा अशा उच्च श्रद्धामूल्याना जे कोणी हीन लेखतात ते स्वतः मोठे पराक्रमी असतात असे नव्हे.

जैनाचे पराक्रम इतिहासात सुवर्णक्षरानी नोदलेले असले तरी चक्रनेमिक्रमेण आज त्याच्याही पराक्रमाला ओहोटी लागलेली आहे. हा काळाचा महिमा त्याना टाळता आलेला नाही. त्याच्या आजच्या अवस्थेतही ते श्रद्धाभ्रष्ट मात्र झालेले नाहीत व दुसन्यावर आक्षेपही घेत नाहीत. पराक्रमाच्या परंपरेचे जुने क्षोत्रे बंद होऊन पडले आहे आणि नवे पराक्रम नोदवायल आज क्षेत्र उपलब्ध होत नाही. यामुळे पराक्रमाच्या संदभारत जैनाचा हिशेब कोणीच करीनासा झाला आहे.

ते उपेक्षित, दुर्लक्षित आणि नगण्य झाले आहेत हेही खरे. आजच्या घडीला हे सर्व अटळच दिसते तरी पण त्याच्या तत्त्वप्रणालीला मात्र दोषार्ह ठरविण्यात अर्थ नाही. अहिसा आणि गांधीवाद यांची सांगड कोणीही कसाही घालतो. महात्माजीचे प्रत्येक मत किंवा प्रसंगी त्यांनी केलेली चूक म्हणजे काही अहिसतत्वत नव्हे की जैननीती नव्हे ! प्रत्यक्ष जैनानी केलीलन चूकही धर्माचार किवा तत्त्वप्रणाली नव्हे !!

सुसूत्र साधना

भरतवर्ष एक पराक्रमी राष्ट्र असूनही आक्रमकाना बळी पडला. अनेक प्रकारे त्याचा तेजोभग होत राहिला. तरी पण हिरमुसलेपणा किंवा चेतोगलानी यावयास नको होती. खन्या क्षात्रधर्माच्या अभंवामुळैच अशी स्थिती प्राप्त झाली. तेव्हा चिडून जाता खन्या खात्रतत्वाची साधना केली पाहिजे. साधनामंत्रातील बीजाक्षरात थंडाही फरक झाल्याने इष्ट विद्यासिध्दी होत नाही किवा विरु ध्द शक्तीच्या राक्षसाचा प्रादुर्भाव होतो. हा घोका टाहून खरी क्षत्रियता साध्य करावयाची असेल तर आपल्या वैचारिक सानेत थौडीही चूक करता कामा नये. जैन क्षत्रियतेला मात्र अशा तत्वश्रद्धेचा भक्तम आधार आहे. ती स्वयं परिपूर्त आहे. ती दुसन्याविरु ध्द आव्रेश करीत नाही. वंसत त्रूतील आम्र-मंजरीच्या प्रभंवामुळे कोकिळने कूजन पंचमस्वराच्य माधुर्याने आपोआप भंरावून जात असत. मात्र स्वतत्त्वाच्या अभंवामुळे ज्याच सधना सिधीस जात नाही ते रोगपीडिताप्रमाणे व्यग्रचित होउन कावकाव करीत राहतात.

समरांगणात सैनिकानी व सेनानीनी आपल्या पराक्रमाने विजयश्री खेचून आणावी पण त्या विजयश्रीच्या गृहप्रवेशाच्या वेळी गृहज्येष्ठानी तिचे तेजोहरण करावे ही परंपरा आपल्या भूमीवर युधिष्ठिर काळापासून चालत आली आहे. असेच प्रसंग वारंवार उध्दवलेले दिसतता. युध्दात जे जिकले ते तहात हरायचे ही आपली नीती परंपरागत चालू आहे. म्हणून असन्तुष्टपणे अहिसेच्या व क्षमतेच्या नावाने खडे फोडण्यात काय अर्थ आहे ? अशा चुका जैनतत्वाच्या कपाळी मारण्यात कोणता पराक्रम आहे ? जैन क्षत्रियतत्वाच्या अविष्कारातील मानवतावाद, समता, विधायकता इत्यादी गुणापासून योग्य धडा धेण्याएवजी त्याना हिणवीत राहिल्याने कोणताही कार्यभाग

साधणार नाही. जैन हे भारताचे किवा भारतीयत्वाचे शत्रू कधीच नव्हते. युध्वात तडाखा मिळाला म्हणजेच क्षात्रधर्माची आठवण होत असते. इतर वेळी क्षात्रतेज कशाशी खायचे ते समजेनासे होते. म्हून क्षत्रियता म्हाजे निव्वळ कापाकापी अशी हीन कल्पना त्यागली पाहिजे. वर सगितलेल्य क्षत्रियत्वाच्य सर्व गुणाचे ग्रहण केल्यास ती सर्वांग परिपूर्ण होऊन कोणत्याही वेळी निरु पयेगी ठरणार नाही. खरा क्षात्रधर्म केवळ युध्वासठीच नसतो. संपूर्ण जीवनामध्ये अनुस्यूत असे ते एक आंतरि तत्व आहे.

टिळकावर प्रेम करणे म्हणजे केवळ गांधीची निंदा करणे नव्हे. तसेच सावरकराच्या सेनिकीकरणाचे कौतुक करणे म्हणजे अहिसेची टवाळी करण्याचा हक्क बजावणे नव्हे ! त्यात शूरपणा तो कोणता ? मोगली साम्राज्यात अललोपनिषद् रचण्याइतकी आणि दिल्लश्वरो वा जगदीश्वरोवा अशी पदवी परकीय बादशँहाला बहाल करण्याइतकी स्वाभूमिनशून्य लाचारी स्वीकारणान्यानी (वसंत दिवाळी अंक, १९७२ , पान ६४) अहिंसा क्षमेच्या सूर्य-चद्रावर थुकण्यात का अथभान बाळगावा ? एरवी मात्र हिंदुत्वाची निष्ठा व्यक्त करण्यासाठी मुसलमानाचा द्वेष हा भावकीच्याच क्षेत्रातला असल्याने इतरानी तिकडे फारसे लक्ष देऊ नये.

अहिसेला जीवनतत्वाचा भक्कम आधार आहे. तिच्यावरील आक्षेप अस्थानी व खोटे ठरतात. अहिसा वीरतेशिवाय अविष्कृत होत नाही म्हणून जैन अहिसकाची धाव अनंत वीर्याच्या लब्धीनंतरच संपते ! क्षात्रतेजाला अहिसेमुळे बाधा पोहोचणे अशक्य आहे. अहिसेत एक दर्शन-प्रणाली निहित आहे. तेंथे व्यवहारातील कोणत्याही कल्याणकारी क्रियेचा निषेध नाही. कसीत कमी हानी आणि जास्तीत जास्त हित हेच सूत्र सर्वत्र अनुस्यूत आहे. ज्यात चेतनातत्वाची हानी नाही आणि जो काही आत्मगुणाच्या रक्षणाचा उपाय असेल अशा कोणतयाही क्रियाचा आणि व्यवहाराचा निषेध त्यात कोठेही आढळत नाही. योग्य प्रसंगीची आत्माहुतीही साधनाच ठरते. तेव्हा साधक असलेल्या अहिसेतील सद्भूत गुणाचा निषेध अंधपणे कल्पून गुणनिष्ठ वीर्य-धैर्य-पराक्रमाद प्रवृत्तीना मुकणे म्हणजे स्वतःच खाबाला मिठी मारू न खांब मला सोडीत नाही : असे बडबदण्यासारखे ते विसंगत आहे. त्यात अवघड काही असेल तर दार्शनिक तत्वापासून च्युत न होण्याची मर्यादा पाळणे होय. मर्यादाचे पालन समर्थानाच शक्य असते. ते येन्या गबाल्याचे

काम नव्हे ! केवळ शस्त्रसग्रहाने किंवा इतर हिंसा सामग्रीच्या आधिकयने वृत्ती उद्घट, अमर्यादशील, अतिचारी, सत्तापिपासू व हिस्त्र बनत असते म्हणून केवळ अनावश्यक प्रसंगी कूरसाधनाचा निषेध करण्यात येत असतो.

जैन क्षत्रियानुयोगाच्या परिचयामुळे भरत-संस्कृतीच्या मौलिक प्रेरणा व आराधना याचे इतन होण्यास मदत होते. ऋषभं-प्रणालीचे एक अव्यक्त अंग साकार होतो. आणि आपल्या संस्कृति-संवर्धनाचे उदात्तीकरण साधण्यामध्ये भरतादी जैन क्षत्रियानी पार पाडलेली महत्तम कामगिरी प्रत्ययास येते. विविध राजवंश व सामान्य जनता याच्यावर जैन क्षात्रवृत्तीचा प्रभाव प्राचीन काळापासून पडलेला प्रत्ययास येतो. त्याची आध्यात्मिक भूमिका, नैतिक धारण, व्यवहारी जीवनातील समंजसपणा समता, उदात्तता इत्यादी गुणाचा ठसा भारतीय जीवनावर खोलवर उमटलेला आहे. प्रसंगी विरोधी वाटणाऱ्या साधनेतील सुसंगती त्यांनी साध्य करू न दाखविली आहे. म्हणूनच आजच्या जगामध्ये अपेक्षित असलेल्या सहकरी जीवनाला आणि कलयाणकारी कारभाराल जिनाच्या सर्वोदयी उपदेशामृताची नितातं गरज आहे. अर्थव वेदामध्ये याच अर्थाने ऋषभदेवना सर्वांचा त्राता म्हटले आहे -

यासामृषभो दूरतो वाजिवीवानत्सधः सर्वान लोकन
पयैति रक्षन ॥

-अर्थवर्वेद, ४/३८/५.

क्षात्रधर्म सर्वांचा त्राता आहे म्हणून तो सर्वश्रेष्ठ आहे. उदारमनाने ज्यांना लोकांचे हित साधावयाचे असेल त्यांनी हा अनंत वीर्यशाली धर्म पाळावा. मात्र या विरुद्ध वर्तन केलयास मत्त्यन्यायाने प्रजेचा नाश होईल-

एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधमेषु धर्मः ।
पाल्यो युष्माभिर्लोकाहितैरु दारे र्विपर्यये स्यादभवः प्रजानाम ॥

-महाभारत, शान्तिपर्व, ६५/१.

नामकरण आणि संस्कृती

यथाविभवमत्रेष्ट देवषिद्विजपूजनम ।
शस्त च नामधेय तत स्थाप्यमन्वयवृद्धिकृत ॥
-महापुराण, ३८/८८.

१३ नामकरण आणि संस्कृती

नामसंस्कृती

‘या क्षणी चमकले आणि त्या क्षणी मालवले’ अशा कोटीत आपण पढू नये असे मानवास तीव्रपणे वाटत असते. आपल्या जीवितकृती, आज तशाच उद्याही आणि परवाही सर्वांची मने निरन्तर आकर्षित करून घेण्यास समर्थ राहाव्यात अशी सहज तळ्मळ मानवाच्या मनात प्रत्यही जागृत असते, प्रत्येक सृष्ट वस्तूची विलयावस्था देखील उत्पत्ती इतकीच यथार्थ असते, हे तत्व माहीत असूनही आपली किर्ती अजरामर व्हावी असे मानवी मनाला वाटत असतेच. म्हणून मानवी जगात नाम- कीर्तनाच्या रूपाने आपली कीर्ती अखण्ड ठेवण्याचा प्रयत्न अनादी कालापासून सतत चालू असलेला दिसतो. पूर्वसूराची कीर्ती सदेव कानावर येत असल्यामुळे तर अमर कीर्तीची ही आस आदिम कालापासून सतत तेवत राहिलेली ती दिसते.

पूर्वीदिव्यत्वाची कीर्ती अजिबात जिवंत राहीली नव्हती असा कालखण्ड मानवी संस्कृतीत शोधनूही आढळत नाही. हजारो वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या कीर्तीधरांच्या नावांभोवतालचे

तेजोवलय अजूनही कायम असल्याचे जेव्हा जाणवते, पूर्वादिव्यत्वाच्या प्रतिमा अजूनही कृतज्ञांच्या अंतकरधातील मखरात विराजत असलेल्या जेव्हा आढळतात जेव्हा आढळतात आणि त्याबद्दल सज्जनांच्या मनात एकप्रकारची लालसा निर्माण होत राहते हे जेव्हा प्रत्यक्ष अनुभवण्यास मिळते तेव्हा त्या गुणांच्या आकर्षणाबरोबरच नामरूपाने मागे शिल्लक राहण्याची भावना तेवत राहतेच. त्याची प्रतिक्रिया म्हणून पहिल्या पावालीच त्या कीर्तीशाली नावाचा व नामकरणाविधीचा अंगीकार होत असतो. यादृष्टीने अेखील मानवी संस्कृतीचा, ध्येयविष्काराचा आणि लक्ष्यबिंदूचाही मूलाधार नामकरणच आहे.

प्रत्येक संस्कृतिप्रणालीमध्ये आपापल्या परंपरंतील काही सविश्रुत नावांचे जतन मोठ्या प्रेमाने केलेले आढळते. त्या त्या संस्कृतीला लाभलेल्या विपुल वैभवातून आणि त्यावर कोसळलेल्या विविध विपतीच्या अग्निपरीक्षेतून तावून सुलाखून निघालेल्या नामावलीतून रुचतील ती तेजस्वी रत्ने आपल्या मंडणासाठी स्वीकारण्याचा मोह आवरता येत नसतो. जी नावे ओजाने दिव्य असून गुणाने भव्य असतात ती स्वीकार्य ठरतातच. केवळ त्यामुळेच त्या नावांची परंपरा अखंडितपणे टिकून राहते. मानवी संस्कृतीमध्ये अनेक क्रन्त्या व उत्क्रान्त्या जन्म पावतात व कालच्या उदरी विलीनही होऊन जातात. राज्यपद्धतीही पालटतात. धर्माचार बदलतात. सामाजिक जीवनात स्थित्सेतरे घडतात. लोकांची आचार- विचार पद्धतीही नवाळते. तरी पण या निवडक नावांच्या परंपरेवरील लोकांचे प्रेम अव्याहत टिकलेले आढळते.

अशा संस्कृतिसंपन्न नावाना एकप्रकारे राष्ट्रीय संपत्तीचे स्वरूप प्राप्त होते. खरे तर सांस्कृतिक संपत्तीच राष्ट्राची एकमेव संपत्ती होय. यामुळे राष्ट्रातील आबाल- वृद्ध मानव अशा नामसंधारणेकडे ‘राष्ट्रीय संस्कृतीतील जिवंतपणाचा एक अमूल्य भागांश’ या दृष्टीनेच पाहू लागतात. म्हणून प्रत्येक राष्ट्रात अशी नामकरणपरंपरा सदैव जिवंत राहात असते. कारण त्याबद्दल वाटणारी गोडी कधी संपत्ताच नाही हे सहज तथ्य लक्षात घेता, असेही म्हणावे लागेल की ज्या नामकरणे एका संस्कृतिपरंपरेत अमर म्हणून नांदत आलेली असतात त्यांचे कोणत्याही दुस-या संस्कृतिप्रणालीने देखील सदैव जतन करीत राहावे. कारण त्यातील अमरत्व सर्व पंकारच्या निकषांवर टिकून उजळलेले असते; त्यातील योग्यताच इतकी सर्वातिशायी असते!

केवळ एका विवक्षित संस्कृतीलाच अशा नावाविषयी आपुलकी वाटावी असे नव्हे, तर एकंदर मानव जातीलाच त्याविषयी जिव्हाळा वाटावा असा एखादा दिव्यत्वाचा अंश तेथे सदैव विलसत असतो.

प्रसंगोपात व स्थल कालपरत्वे मानवांमानवामध्ये जे अनेक प्रवाहभेद निर्माण झालेले आहेत त्यातील गढूळ पाण्याखाली कमलपत्राप्रमाणे शोभणा-या आणि अखिल मानवजातीच्या अंतःकरणाचे एकत्र सिध्द असल्याची साक्ष पटविणा-या गोष्टी या संसारातील विचित्र व्यवहारात फार थोड्या आढळतात. पण त्या दुर्भिल गोष्टीतील अतिशय महत्वाची आणि अंत्यत प्रभावी बाब कोणती असे विचारले तर अमर कीर्तीच्या पदवीला पोहोचलेली नामकरणाची परंपरा असेच उत्तर लागेल! प्रथमदर्शनी या प्रकाराचे काहीसे आश्चर्य वाटले तरी योग्य दृष्टीकोण प्राप्त होताच आश्चर्याचे रुपांतर प्रथम नवलाईमध्ये आणि त्यानंतर नवप्रकाशामध्ये झाल्याशिवाय राहणार नाही. मानवी जीवनातील शाश्वत मूल्यांना नामकरणामुळे आकार प्राप्त होतो. अनवय व व्यतिरेक स्वरूपाचा तोंडावळा ओळखतात येतो आणि व्यक्तित्वाचा आविष्कार साधता येतो. अमर ठरलेली नामकरणे अशा शाश्वत मूल्यांचा आणि मानवतेच्या अधिष्ठानावर प्रतिष्ठित इ ालेली आढळतात. म्हणून त्यापुनच मिळणारा आनंद कोणाही सुंसंस्कृत मानवास केढ्हाही मिळू शकतो. अशा रीतीने ती थोर नामकरणे जरामणाच्या सीमेपलीकडे जाऊन अमरत्वामध्ये स्थिरावतात.

नामलक्षण

नाव निराकार वस्तूला साकार करण्याचे कार्य करते. नावाच्या अभावी त्या तथ्याचे अस्तित्व देखील अनंत विश्वात विलीन होऊन जाते. नावामुळे तथ्याला व्यक्तित्व लाभते.

ग्रायते अभ्यते नम्यते अभिधीयते अर्थोऽनेन वा।

अर्थातच ज्यावरुन अस्तित्वाचा, अर्थाचा, लक्षणाचा व व्यक्तित्वाचा बोध होतो त्याला नाव म्हणतात.

अमरकोशात (प्रथम काण्ड ३२५-२६) नावाला आहत्व, आख्या, आहा, अभिधान, नामधेय इत्यादी पंदानी संबोधिले आहे. तर यास्काचार्यांनी नावाचे लक्षण पुढील शब्दात सागितले आहे--

शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते ।

तदक्षरविधौ युक्तं नामत्याहुर्मनीषिरण : ||

निरुक्तम् (आचार्य विश्वेश्वर प्रत) पान २०.

ज्या शब्दांचा उच्चार करताच तथ्याचा प्रत्यय अनुभवास येतो अशा अक्षर विधानाला तज्ज ‘नाव’ असे म्हणतात.

मनुस्मृति, आपस्तम्बीय, बोधायन, अश्वलायन, मानव, गोभिलीय पारस्कर इत्यादी गृह्य सूत्रात व मिताक्षरा ग्रंथात नावासंबंधी शास्त्रीय विविरण विस्तृतपणे केले असून त्याबद्दलचे शास्त्रीय विचार स्पष्ट प्रगट केले आहेत आणि काही सिधान्तही मांडले आहेत.

मानवाच्या संस्कारक्षमतेतून ज्या काही उपयुक्त तथ्यांची निमिर्ती झालेली आढळते त्यात नामकरणाला फार मोठे महत्व आहे. नामकरणातून निष्पन्न झालेले नाव तथ्याची अस्तित्वकालापर्यंत एकरूपतेने संलग्न होऊन राहते. या शिवाय महत्वाच्या व्यक्तित्वाशी तर ते मृत्युनंतरही प्रामाणिकपणे चिरकालपर्यंत एकनिष्ठातेने चिकटून राहते. व्यक्तित्वाला जगविण्याची किमया आयुष्यापेक्षा नावामध्ये किती तरी मोठी आहे. आयुमर्यादा सरल्यावरही नाव दीर्घकाळ मागे उरते. आणि पुढील पिढयांना स्फूर्ति - प्रेरणा देत राहते. हे मानवी कार्य निश्चितपणे अनमोल आहे. मृत्युनंतर उरणारे मानवी तथ्य कोणते या प्रश्नाचे उत्तर बृहदारण्यक

उपनिषदामध्येही ‘नाव’ असेच दिलेले आहे. आणि प्रत्यक्षात अशी अजरामर नावे किती तरी आढळतात.

नावामध्ये भाव प्रगट करण्याचेही सामर्थ्य मोठे असते. महावीर बुद्ध येसू खिस्त महंमद पैगंबर इत्यादी नावे म्हणजे समूर्त सहदयताच होय. त्यामुळे अशा नावांच्या आठवणीने मानवी मनाला मनस्वी आल्हाद मिळत राहतो. थोडक्यात नावाचे लक्षण श्लोकांत सांगता येईल---

नामाखिस्य व्यवहारहेतुः शुभावहकर्मसु भाग्यहेतुः ।
नात्नैव कीर्ति लभते मनुष्यस्तः प्रशस्तः खलु नामकर्ष ॥

दृष्टिपति, वी. मि.सं. भार १, पान २४९.

‘भरतवर्ष’ नामकरणाचे आकर्षण

या अप्रतिहत कणिलंचक्रमध्ये त्या त्या घटनाचक्रला अनुसरून समाजातील संस्थांची आणि व्यक्तीचीही नामाभिधाने बदलत आलेली आहेत. एकाच परंपरंतील धर्मसंस्थेची नावेही कालक्रमानुसार बदललेली आढळतात. जिनप्रणीत जैन धर्माला वेळोवेळी निर्ग्रथ धर्म, आर्हत् धर्म, दिगंबर धर्म, केवली धर्म, सनातन धर्म, वीतराग धर्म, आर्ष धर्म, मोक्षमार्ग सर्वोदय तीर्थ, अहिंसा धर्म, सामायिक धर्म इत्यादी अनेक नावांनी प्रसिद्धी मिळाली आहे असे जैन साहित्याच्या आधारे सप्रमाण सांगता येते. वैदिक परंपरेचीही हीच कथा आहे.--- वैदिक धर्म, ब्राह्मण धर्म, श्रौतधर्म, र्मार्तधर्म, पुराण धर्म, गीताधर्म, वर्णधर्म, आश्रमधर्म, संन्यासधर्म, योगधर्म, हिंदुधर्म, यज्ञधर्म, उपासनाधर्म, भक्तिधर्म, ज्ञानमार्ग, आनंदमार्ग, कर्ममार्ग इत्यादी. ही अशा पकारची नावे प्रमुख धर्मग्रंथ किंवा धर्मतत्व यांच्या प्रभावनेला अनुसरून त्या त्या काळी प्रसिद्धी पावली. साहित्याच्या अभ्यासाने या सर्व नावांमागील घटनांची उकल होते. परंन्तु आपली ही परंपरागत भूमी, हा आपला देश, आपल्या जीवनाचे, धर्माचे, संस्कृतीचे अधिष्ठान असलेला आपला हा

भरतवर्ष किंवा भारत मात्र नामाभिधानाच्या दृष्टीने एक सांसृतिक समस्या होऊ पाहात आहे. भरतवर्ष हे नाव अप्रतिहत असतानाही त्यावर विनाकारण आघात होत असतात. ती एक समस्या आहे असा भास तयार करण्यात येत असतो. ती सोडविण्यासाठी संशोधनात्मक सामग्री कमी आहे अशी तक्रर नोंदविण्यात येते. या प्रवृत्तीमागे संकिलष्ट मनोवृत्ती व अभिचारात्मक हेतूच कारणीभूत आहेत. स्वार्थी अभिप्राय व दुरराभिनिवेश हीच खरी अडचण आहे. परंतु निर्मल मनाच्या संशोधकाला ही आभासमय बेगडी अडचण मुळीच शोधू शकत नाही.

नावाचे सांस्कृतिक महत्व

नामधेय हे एक संस्कृतीचे अंगभूत व स्वरूप- निरदर्शक असे लक्षण असल्याने त्याला वचारासरणीत मोठे स्थान आहे. नावाकडे दुर्लक्ष केल्याने पुष्कळ वेळा संशोधनाचा पोरखेळ होतो. नावावरुन संस्कार-मार्गाचा बोध होतो. जीवनातील आयासाचा आशय कळतो. प्रयत्नाची दिशा प्रगटपणे दिसते. जीवनातील दार्शनिक तत्वाचे आकलन होते. साध्य-साधनांचा परिचय होतो. शुभाशुभ प्रवृत्ती त्यातील विधि- निषेध समजून विवेकमार्गाचे मर्म समजते. स्वकीय-परकीयांची माहितीपूर्ण ओळख होते. स्वत्वाची जाणीव निर्माण होण्यास प्रेरणा मिळते. स्वतःच्या परंपरेचा सार्थ अभिमान निर्माण होतो. जीवनात चैतन्याचा लाभ होतो. आपल्या जीवनमार्गाची गती व दिशा समजते. चुका सुधारण्याची पात्रता येते. प्रयत्नांचा वेग वाढविता येतो. या सर्व गोष्टी जीवनाला पूरक आणि साध्याला प्रेरक असल्याने आपल्या संस्कृतीला उपयुक्त आहेत. या आपल्या जीवनव्यापारात आपल्या देशाला- मूळ निवासाला फार मोठे स्थान आहे. कारण देशच संस्कृतीचा मूलाधार असतो. आधाराशिवाय आधेय टिकत नाही. म्हणून आपणास आपली संस्कृती टिकवावयाची असेल तर आपल्या स्थानाचा मूलगामी परिचय असणे आवश्यक आहे. निर्वासितांसारखी, उप-यासारखी किंवा भाडेकरुसारखी मानसिक आणि परिस्थितीजन्य अवस्था असेल तर प्रेरणा कमी पडते व प्रयत्न ढिला होतो. जीवनातील चैतन्य मरगळते. म्हणून वरील प्रकारच्या संज्ञेची जागृती आवश्यक आहे.

‘भरत’ संज्ञेतील राष्ट्रीय निष्ठा

मानव्याची जडण- घडण करीत आताना काही प्रेरणा इतक्या उपयोगी असतात की त्याशिवाय मानव्यातील अंतर्थ चेतना चेतविना येत नाहीत की असलेली चेतना अधिक उजळ करता येत नाही. या आंतरिक प्रक्रियेसाठी अस्मितेची ठिणगी चमकावी लागते. निष्ठा जेव्हा तेजाळतात तेव्हाच नवा इतिहास घडतो. भारताचा इतिहास अशा अप्रतिहत निष्ठेतून घडलेला आहे. ह्या निष्ठाच मानवातील अव्यक्त गुणांना जागत करीत असतातज त्यामुळेच व्यक्तीला तेज चढत याला केवळ व्यवहारी महत्व नसून, त्या आत्मप्रत्ययकारी निष्ठा म्हणजे मानवधम्ररचे पंचप्रमाण होत. श्रद्धा भ्रष्ट झाल्या तर मानवी जीवन घडविणे अवघडच नव्हे तर असंभवनीयही आहे.

सामाजिक जीवनातही काही श्रद्धास्थाने आवश्यक ठरतात. मात्र श्रद्धा शून्यात्मक किंवा फक्त नकारात्मक असू शकत नाहीत. ती श्रद्धामय मानसिक अवस्था स्वयंप्रत्ययकारीच असते. काही निश्चित गुंध किंवा फक्त अनुभूत घटनाच श्रद्धेला आधार देतात. म्हणून ख-या गुणांचा आविष्कार आणि सत्य घटना निष्ठेचा पाया असल्याने त्या घटनांचा इतिहास निरस्त होता कामा नये. हा इतिहास मावळ्ला की श्रद्धा निराधार होऊन नष्ट होते. श्रद्धाशून्य जीवन तेजस्वी असू शकत नाही. आणि तेजाशिवाय मानवी जीवनाला आणि संस्कृतीला अर्थ उरत नाही. महत्कार्याची ऊमीच निर्माण होत नाही. मग मानव्याचे आदर्श मंदीर कसे साकार होणार? अशा निस्तेज समाजाचे राष्ट्र जिवंत भासत नाही. जीवनातील आकस्मिक व नैमित्तिक संकटे झोलण्याची पात्रता उरत नाही. संकटांनी खचलेल्या व दुःखांनी पीडलेल्या अवस्थेत मानवाचे जीवन सार्थपणे मानवी राहात नाही. ते केवळ प्राण्यासमान बनेल!

अर्शी स्फूर्ती परत मिळविण्यासाठी इतिहासातील प्राचीन महापुरुषांची कामगिरी आठविणे म्हणजे निपष्टेची- श्रद्धेची विझ्ञत आलेली ज्योत पुनः तेजाळविणेच होय. हे कार्य क्रमप्राप्तच आहे. विझ्ञत चाललेल्या अग्निकणांना तेज येण्यासाठी पुनःपुनः फुंकरणे आवश्यक ठरते. महान व्यक्तीच्या जीवनादर्शनाने हे तेजस्वी कार्य साधते. नवी स्फूर्ती लाभते. नव्या प्रेरणा उत्तेजित

होतात. संस्कृतीला नवे तेज चढते. नव्या तेजाने व नव्या जोमाने नवे महत्कार्य साध्य होते. नवा इतिहास निर्माण होतो.

कित्येकदा प्राचीनकाळी होऊन गेलेल्या व्यक्तीच्या इतिहास त्यांच्या स्मारकामध्ये सापडतो. स्मारकाचे अनेक प्रकार असले तरी नामरूप स्मृती सर्वात महत्वाची आहे. कालप्रवाहात वर्तू चिरनंतर राहू शकत नाहीत. परंतु देशाची धर्माची नावे मात्र दीर्घकाळ टिकतात. संस्कृतीची बलवत्तर प्रतीकेतीच असतात. आपल्या देशाचे नावही अशाच एका थोर संस्कृतीचे प्रतीक आहे!

नामस्मृतीच व्यक्तित्वाची सुर्ती

आपल्या पूर्वजांनी असे काही अचाट पराक्रम केले आहेत की त्याची जाणीवपूर्वक स्मृती ठेवली म्हणजे मनगटात सतत जोम खेळत राहतो. मन धीट राहून ते कार्यात्सुक बनते. स्वत्वाची जाणीव वाढीस लागते. स्वत्व व पात्रता वाढविण्याची ऊर्मी जिवंत राहते. मानवी गुण जोपासले जाऊन कर्तबगारी समाजोन्मुख बनते. राष्ट्राभिमान तेवत राहतो. अवगुणाची व अन्यायाची चीड आणि गुणाची न्यायाची व समतेची चाड अंगी बाणते. स्वातंत्र्याची आवड निर्माण होऊन तिची वाढ होत राहते. त्याग, भक्ती, शिस्त, कर्तव्य यांचे धडे अप्रत्यक्षपणे मिळत राहतात. अशा गुणाबद्दल असलेला आदर व अभिमान दुणावतो. मानवी गुणाबद्दल आदरभाव आणि अन्यायाविरुद्ध झगडण्याची वृत्ती जन्माला येते. ती प्रवृत्ती वाढीस लागते. अखिल मानवाची मानवतेच्या दिशेने वाटचाल साध्य करता येते. अशा मानवी कार्याच्या सिध्दीसाठीच ज्यांच्या पराक्रमाचे चौघडे सहस्रावधी वर्षे अखंड वात आहेत व पुढेही चिरकाल वात राहणार आहेत अशा थोर विभूतीच्या पराक्रमाची पूजा बांधणे, गुणगान करणे प्रत्येक मानवाचे मानवी कर्तव्यच आहे.

अस्तित्वाचा व व्यक्तित्वाचा बोध

नावात काय आहे हा अगदी सहज उध्दभवणारा सामान्य प्रश्न. पण त्याचे समाधानकारक उत्तर चटकन देणे वाटते तितके सहज सोपे नाही. तत्वाच्या दृष्टिकोणातून अभ्यास करणा-यांना सुध्दा नावाच्या अस्तित्वाची दखल घेतल्याशिवाय पुढे सरकता येत नाही. न्यायशास्त्राच्या पध्दतीने विचार करणा-या प्रज्ञावंतांनी ‘समर्पित वचने वाच्यमिति’ असे म्हटले आहे. कारण नावामध्ये नामाधारकाचे अस्तित्व सामावलेले असते. नावाच्या स्वरूपावरुन ते नाव धारण करणा-या तथ्याचे बोध होण्यास नाव हे प्रमुख साधन म्हणून उपयोगी पडते. म्हणजेच नाव बोधवाचक आहे. कोणत्याही तथ्याचे ज्ञान करून घेण्यासाठी किंवा त्यासंबंधी असलेले ज्ञान वाढविण्यासाठी नावासारखे मूलगामी असे दुसरे निश्चित साधन उपलब्ध नाही. कोणत्याही अपेक्षित तथ्याचा नुसता अस्पष्ट विचार करावयाचा झाला तरी पहिली गरज भासते ती नामकरणाचीच. तथ्याचा बोध अपूर्ण असतानाही बोध करून घेण्याचा एक मुहारंभ म्हणून देखील नामकरणाची पहिली पायरी चढावीच लागते. तथ्य संपूर्णपणे साकार होत नाही तोपर्यंत त्याला अवयवशून्य सामान्य आकार देण्याचा पहिला प्रयत्न होत असतानाच जेव्हा नामकरणाचा प्रसंग उध्दभवतो तेव्हा त्या प्रथमावरथेत अवयवशून्य असे केवळ अ, ब, क इत्यादी कक्षारहित निराकार संज्ञा देण्याची आवश्यकताही टाळता येत नसतेच. पुढे त्या तथ्याची कक्षा जसतशी दृष्टिक्षेपात येऊ लागते त्या त्या प्रमाणात त्या तथ्याला आकारात्मक संज्ञा प्राप्त होत राहतात. त्या विशिष्ट आकारामानाला अनुसरुन दिलेल्या नावामुळेच त्या झेय तथ्याची अभिव्यक्ती साकार होत जाते.

याच हेतूच्या सिध्दीसाठी प्रत्यक्ष भेट देऊन पाहणी करण्याच्या अगोदरही दुर्बीणीच्या दृश्याला अनुसरुनप चंद्रावरच्या निरनिराळ्या स्थलांना, त्याचा प्रत्येकी अलग अलग बोध होण्यासाठी, निरनिराळी नावे देएयात आली. आणि अलिकडे तर मंगळावरील काही स्थलांनाही अरंबाची खाडी, मोत्याची खाडी अशा प्रकारच्या प्रथमावबोधदर्शक नावांच्या उपयोग करण्यात आला आहे. त्यावरुन त्या त्या ठिकाणाच्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान झाले नसले तरी त्यांच्या वेगवेगळ्या अस्तित्वाचा बोध होण्यास निश्चितपणे मदत होते. त्यांचे अस्तित्व दुस-या तथ्यापासून वेगळे जाणवते. असा वेगळेपणा प्राप्त झाल्यावर त्यातील गुणांचा अधिक बोध होत राहतो. शेवटी त्यातील विशिष्ट गुणांवरुन किंवा इतर काही वैशिष्ट्यावरुन त्याला स्वंतंत्र असे

वेगळेच अस्तित्वदर्शक किंवा गुणदर्शक अभिधान प्राप्त होते. आणि त्या विशिष्ट नावावरुन पुढे त्याची ओळख पटत राहते. त्यातील उपयोगिता प्रत्यक्षात आणणे सोषे जाते. त्याचे ज्ञान दुसऱ्याला करुन देताना देखील त्याच्या त्या विशिष्ट नावापासूनच सुरुवात करावी लागते. तेव्हा नावामध्ये जे काही आहे ते हेच--- त्या त्या तथ्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण अस्तित्व. म्हणून अस्तित्वाला जे काय महत्व आहे तेच महत्व नावाला व नामकरणाविधीलाही आहे.

‘भरत’ नामकरणाचा उपयोग

ज्ञेय तत्वाचे स्वरूप पूर्णपणे आकलन होण्यासाठी अस्तित्वं, संख्या इत्यादी ज्ञानमार्ग सर्वमान्य झाले आहेत. त्यामध्ये क्षेत्राभिधानही तितकेच महत्वाचे असते. क्षेत्राच्या नावाच्या इंगानाशिवाय मूळ तथ्याच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण होतो. निवासभूमीसंबंधी जो विवाद निर्माण होतो त्याचा परिहार करण्यासाठी तथ्याच्या निवासक्षेत्राचे हववरण अटळच असते. म्हणून ‘---- निवासविप्रतिपत्तेः क्षेत्राभिधानम् ।’या पायाशुद्ध ज्ञेयमार्गाचा अवलंब आवश्यक आणि क्रमपारउपत्तच आहे. यामुळेच कशाचेही ज्ञान परिपूर्ण होऊन तत्वरूपी, मनाचा निश्चय आणि कार्यप्रेरणा इत्यादी रूपाने ते सफल होते. वांझ आशा आणि आळशी प्रयत्न अशा प्रकारची आपत्ती नष्ट होते.

अशा रीतीने नामकरणाचे वैचारिक आणि व्यावहारिक असे दोन्ही उपयोग सर्वमान्य आहेत. इचेतन वतूपेक्षा सचेतन व्यक्तीच्या नावाला निराळेच महत्व प्राप्त होत असते. कारण त्या नावामध्ये त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व उत्तरत असते. त्याचे महत्व व मूल्य अनेकप्रकारे वाढत असते. ओज आणि आकर्षण ही दोन त्याच्या मूल्यमापनाची साधने. जे नाव व्यक्तीबरोबर नष्टप्राय होते त्या नावाची किंमत उरत नसते हे खरेअसले तरी जे नाव लैकिकाच्या रूपाने मागे उरते, स्वतःच्या ओजोगुणाने मागच्यांना चेतना देत राहते, ज्याचे नव्यांना सदैव आकर्षण वाटत राहते, ते नाव स्मृतीच्या रूपाने कायम वाढतच राहते. कारण त्या नावाला सांस्कृतिक मूल्य प्राप्त होते. मानव सांस्कृतिक मूल्य प्राप्त होते. मानव संस्कृतिप्रधान असल्याने तो अशा नावापासून स्फूर्ती स्वीकारीत असतो. अशी नावे स्फुर्तीची व चेतनेची उगमस्थाने बनून राहतात. म्हणून

अशा नावांना ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्व प्राप्त होत असते व ते सारखे वाढतही राहते. आणि मनोगलानी निर्माण होत असताना तिचे निनावरण करून पुढील पिढीला त्यातील चेतनेचा फायदा होण्यासाठी तिला उजाळा देत राहणे हे सुसंस्कृतपणाचे एक महत्वाचे लक्षण आहे.

असा उजाळा देण्याचाच हा एक अल्पसा प्रयत्न प्रस्तुत आहे. कारण भरत हे नाव तितकेच महत्वपूर्ण आहे. आज लाखों वर्षे त्या नावाची कीर्ती टिकून राहिली आहे. त्या नावाने आकर्षणही कमी झालेले नाही. परंतु त्यापाठीमागील व्यक्तित्व जाणून बूलून पुस्ट करण्याचा प्रयत्न सतत होत आहेत. कधी त्या नावाला वेगळाच मुखवटा घालण्यात येतो, कधी त्याचा काल व कर्तवगारीही विपर्यस्त करण्यात येते. तर केव्हा त्या नावाचा एखादा तोतयाच निर्माण करण्यात येतो. बुद्धिप्रस्कार वस्तुस्थितीकडे डोळेझाक करणे तर नित्याचेच होऊन बसले आहे. एकप्रकारे हा पूर्वीपासून चालत आलेला सांस्कृतिक उच्चतेचा झगडा आहे. पण आजच्या युगात उच्चतेच्या नुसत्या वल्णना करून चालत नाही. त्याच्या त्याच्या मानवी कर्तवगारीवर उच्यता आपोआपच ठरत जाते. म्हणून ख-या कर्तवगार व्यक्तीचा खरा परिचयकरून देण्याचा हा मानस.

- संस्कृतीतील ओजस्वी प्रक्रिया

कधी कधी तर नावाला इतके महत्व प्राप्त होते की केवळ त्या नावामुळेच एखाद्याचे अस्तित्व सिध्द होते. ज्याचे नाव अज्ञात असते ती व्यक्तीही अज्ञातच राहते. नावाशिवाय तथ्याचे अस्तित्वाच धोक्यात येते. नावामध्ये निराकार वस्तू साकार करण्याचे सामर्थ्य आहे. सामाजिक जीवनामध्ये ती नावाला फारच महत्व असते. नावाच्या अभावी सामाजिक रक्क व मळत्व प्राप्त होत नाहीत. कित्येक वेळा व्यवहारसुध्दा सिध्द होऊ शकत नाही. गुण व कर्तुव्यं मोठे असले तरी नावाच्या अभावी सामाजिक, राष्ट्रीय वराजकीय अस्तित्व उरत नाही. तेथील व्यक्तित्व नष्ट होते, त्याचे अस्तित्व विशाल जनसमुदायामध्ये विलीन पावते. या अनादि--- अनंत कालप्रपंचामध्ये निर्माण होत असलेल्या अफाट जनसमुदायातून विशिष्यष्ट व्यक्तीला वेगळे काढून दाखविणे नावामुळेच शक्य होते. सामान्यपासून विशेषत्वाकडे जाणण्यासाठी नामकरण एक प्रक्रिया आहे. नाव हेच व्यक्तीचे किंवा वस्तूचे पहिले वैशिष्ट्य असते.

अर्थाचा बोध करून देण्याचे एक तत्व म्हणजे नाव. नामकरण म्हणजे याच तत्वाचे अनुकरण. अर्थ- बोधत्मक पदावली अनेक प्रकारचीही असू शकते. परंतु सामान्य ग्रहणासाठी सामान्यतः निर्देश्य तत्वाच्या केवळ निर्देशनासाठी ज्या पदाची वारंवार पुनरावर्ती होत असते त्या पदाला वा शब्दाला नाव असे म्हणतात. नामशब्द सांकेतिक व सामर्थ असतो. त्यात एक किंवा अनेकही पदे असतात. त्यामुळे विशिष्ट वस्तुचा वा व्यक्तिचा परिचयात्मक बोध होतो. नामकरण ही एक सांस्कृतिक जीवनामधील अंत्यंत एपयुक्त प्रकार आहे. बोधप्रिय संस्कारी मानवांनी त्याचा उपयोग सतत केला आहे. नावाची व नामगत वस्तूची संलग्नता कायम राखण्याकडे च सामान्यतः कल असतो. व्यक्तीचे जीवन संपल्यावरही स्मृतीच्या आधारासाठी नावप महत्वाचे कार्य करीत असते. म्हणून नाव किर्तीदायक व स्मृतिप्रद आहे. नाव अजरामर होणे हे लोकप्रियतेचे नव्हे तर त्यातील संस्कारात्मक जीवनमूल्याचेही प्रतीक आहे.

जीवन आनंदमूल्य आहे तर अशी ओजस्वी नावे आनंददायक असतात. नामजपामध्ये आणि गुणकीर्तनामध्ये हळदयाची कोमलता आणि गुणवत्सलता प्रगट होत असते. प्रत्येक समाजामध्ये या प्रकाराला मानवी दृष्टिकोनातून महत्व देण्यात येते. या सर्व भावना व्यक्त करण्याचे मुख्य साधन म्हणजे नावं. व्यक्तिवाचक, समाजचावक, समूहवाचक, कुलवाचह, व्यवसायवाचक, गुणवाचक, प्रावृत्तिक, व्यंगवाचक, पदवाचक अशी अनेक प्रकारची नावे आढळतात. ती सांस्कृतिक जीवनाच्या व्यापारातून व्यवहाराच्या उपयोगीसाठीच निर्माण झालेली असतात. भारतीयता स्पष्टपणे व्यक्त करणा-या काही नावांचा अभ्यास करणे इतिहासाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरल्याशिवाय राहात नाही. कारण अशा नावात अमुल्य अशी आपली पूर्व संस्कृती अदृश्य स्वरूपात विखुंरलेली असते. नावे म्हणजे संस्कृतीचे प्रतीकात्मक अवशेषच होत. भारतीय संस्कृती व तिचा तथ्यारूप इतिहासाच या नामलिपीमध्ये कोरलेले आढळतो. या नावांचा जन्म विशिष्ट प्रकारच्या जीवनपद्धतीतून झालेला असतो. म्हणून त्या जीवनपद्धतीच्या अभ्यासाला ती उपयुक्त माहिती पुरवितात. निरनिराळ्या संस्कृतिप्रवाहाच्या दिशा उमजतात, त्यातील संघर्षाची मूल तत्वे कळतात, त्यांची संगमोत्सुकता दृष्टोत्पतीस येते. सांस्कृतिक जीवनाच्या विविधतेचे व एकतेचेही सूचक विधाने आढळतात. नावावरून प्रादेशिक

रथानांचाही सांस्कृतिक अभ्यास करता येतो. नावाच्या अर्थाचा मूलाधार स्वीकारुन उच्चारभेदांचा अभ्यास केला तर भाषेची विविध रूपे ओळखू येतात. भाषाशास्त्रीय अभ्यासाला भक्तम पाया लाभतो. थोडक्यात लोकांची नावे ही त्यांच्या त्यांच्या संस्कृतीची जिवंत स्मारकेच असतात. आणि त्यातूनच स्थळांचीही नावे प्रादूर्भाव होत असतात. यापैकीच एक भरतवर्ष!

वर्षनामकरणाचा इतिहास व संस्कृतीचा अभ्यास

आज जगातील कोट्यावधी नव्हे अब्जावधी लोक आपल्या या भूमीची भारत ही संज्ञा जाणतात. परंतु या भूमीच्या अशा प्रकारच्या नामकरणाचा खरा अर्थ आणि त्याचा इतिहास किती लोकांना माहीत आहे? काहीजण प्रयत्न करतात पण त्यांपैकी पुष्कळांचा प्रयत्न यथार्थ नसतो. खरा इतिहास बाजूला सारुन त्यामध्ये अघटिताचा अर्थ घुसडविण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु त्यातील शल्य ख-या जिज्ञासूना खुपल्याशिवाय राहत नाही. पं. जवाहरलाल नेहरु एकदा म्हणाले होते- राजेरजवाड्यांचा इतिहास, संस्कृतीला उपयोगी अशा शोधघटनांचा इतिहास, साहित्याची परंपरा इत्यादी सगळ्या प्रकारचे इतिहास लिहिले जातात. पण चही, कापूस इत्यादी मानवी गरज- वस्तूचा इतिहास कोणीच लिहीत नाही. असा इतिहास तिहून काढणे म्हणजे पर्यायाने मानवी संस्कृतीचाच इतिहास लिहिल्यासारखे होईल! याच दृष्टीकोनातून आपल्या देशाच्या नामकरणाचा इतिहास हा आपल्या संस्कृतीचाच इतिहास आहे. या नावाची चर्चा प्रसंगोपात केलेली आढळते. पण ते सर्व त्या त्या लेखकाच्या मनाचे अंदाज आहेत. त्यात ख-या घटितांचा इतिहास नाही. अंदाज करण्यामागे त्याचे मनही स्वच्छ नाही. आणि तो अंदाज अभ्यासाच्या तत्वाला अनुसरुनही नाही. म्हणूनच आपल्या मातृभूमीच्या नावासंबंधी व पुरराव्यांनी परिपुष्ट अशी विस्तृत माहिती सर्वाना ज्ञात नाही. तेव्हा ही अज्ञानाची दरी ओलांडून पार करण्याचा हा प्राजळ प्रयत्न आहे.

कोणतीही भूमी प्रसिद्धीस येते, तिला पोसण्यात येते, तिचे प्राणपणानुू रक्षण करण्यात येते तेव्हा मानवाला मानवी संस्कृतीच्या दृष्टीने ती उपयोगी असते म्हणूनच. सांस्कृतिक प्रगतीसाठी व मानवी सुखासाठी सत्य, मनाचा सरळपणा, शांति- समाधानाला पोषक अससा

सुदृढ आचार,त्या त्या गुणाच्या पोषणासाठी महान तपश्चर्या, सतत प्रयत्न व त्या प्रयत्नाची कठोर दीक्षा, यथार्थ ज्ञान,नम्र आराधना इत्यादी गोष्टी अंत्यत आवश्यक असतात. अशा गोष्टी जेथे अखंड परंपरेने सांभाळलेल्या असतात ती भूमी सुंसंस्कृत मानवाला प्राणप्रिय ठरते. कारण मानवाला आवश्यक असणा-या गुणाची व त्याच्या अतूट परंपरेची बीजे धारण करण्याचे कार्य ती भूमीच करीत असते. त्या बीजांना तेंथेच नवा अंकुर फुटतो. तो अंकुर पालवतो,तरारतो,बहारतो,फुलतो व फलतोही. आणि त्या फळातील बीजे पुन्हा त्या भूमीत मुरतात, अंकुरतात आणि नवी फळे धारण करतात. अशा चक्र परिवर्तनाच्या परंपरेसाठी केवळ भूतीच सर्वसमर्थ असते. अशा गुणांची धारक व सर्व जीवांची पालक अशी जीवनदायी भूमी कोणाला प्रिय वाटणार नाही? म्हणून अर्थव- वेदातसुध्वा म्हटले आहे की---

सत्यं बृहदृतमुग्र दीक्षा तपो ब्रम्ह यज्ञः पृथिवी धारयन्ति ।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्यूरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥

(२) अर्थवेद १२/१/१.

भूमी अशा गुणाची धारक व पालक असली तरी त्या गुणांचे पितृत्व व विधातृत्व मात्र लोकोततर पुरुषाकडेच असते, भूमी सर्वाना आधार देत असते. परंतु हा आधार-आधेय-संबंध वेगळा काढता येत नाही. एकमेकांशिवाय शिल्लक उरलेल्याचे अस्तित्व देखील जाणवणार नाही. म्हणून भूमीच्या नावाचा इतिहास म्हणजे त्या नावाचा स्वामी असलेल्या गुणश्रेष्ठ पुरुशोत्तमाचाच इतिहास होय. आपल्या भूमीच्या नावातील ‘भरत’ या संज्ञेचा धारक ऋषभपुत्र भरत आहे. तो सर्व दृष्टीने उत्तम पात्र असुन आवश्यक अशा सर्व गुणांचा अधारस्थान आहे. या भूमीवरील संस्कारांची परंपरा त्याचीच आहे. यात तिळमात्र शंका असण्याचे कारण नाही. पण हा सर्व इतिहास ज्यांना माहीत नाही. अशांच्या माहितीसाठी आणि ज्यांना पुररावे,पुराव्यांची अखंड परंपरा आणि त्यातील सुसंगत एकवाक्यता प्रत्यक्ष पहावयाची आहे त्यांच्यासाठीचच हा प्रमाणभूत पुराव्यांचा ठेवा सादर करीत आहे.

भारतीय संस्कृति- निरदर्शक अशा थोर नावांमध्ये भरताचे नाव अग्रगण्य आहे. पण सध्याच्या युगामध्ये त्या नावाला ग्लानी आली आहे. त्या नावाच्या सांस्कृतिक माहिमेच्या एक थंड गोळा होऊन पडलेला आहे. त्या नावाला चेतना देण्यासाठी सतत विचार करीत असताना आणि त्या नावाच्या इतिहासाच्या शोध घेत आताना जी माहिती विविध ग्रंथामध्ये उपलब्ध होऊ शकली तिचे येथे संपादन केले आहे.

भरतस्मृती एक प्रेरणाशक्ती

दारिद्र्याने संस्कृतीचे अंकुर होरपळतात. त्यागी आणि गुणज्ञ माणसाचा अभाव तीव्रतेने जाणवू लागतो. त्याचप्रमाणे पूर्व इतिहास माहीत नसेल तर स्वत्वाची जाणीव निर्माण होत नाही. पारंपारिक गुण विकसत नाहीत. मालक असूनही गुलामाची अवस्था प्राप्त होते. उपकारक असूनही उपकृताची दयनीय दशा येते. उपकृतांचेच उपकार मानण्यात मन जडावते. त्यसाची चेतना मंदावते. ही चेतना उत्तेजित काण्याचे कार्य प्रेरणेशिवाय होत नाही. सर्व गति- प्रगतीच्या मुळाशी स्वत्वाची जाणीव व प्रेरणा अत्यावश्यक असतात. मेंढयाच्या कळपात वाढणा-या सिंहाच्या छाव्याला सिंहनांद ऐकल्यामुळे प्रेरणा मिळून त्याला स्वतःच्या सत्वगुणाची जाणीव होते. सिंहनाद स्वतः काढण्याची जगर ऊर्मी उसळून येते. तो मेंढयांपेक्षा वेगळी क्रिया करण्यास प्रवृत्त होतो. त्याला सिंहनाद जमतो. त्यामुळे तो त्या क्षुद्र कळपातून मुक्त होऊन वनाचा राजा बनतो. तसेच नराचा नाररायण होणे असेल तर ही प्रेरणाशक्ती जपली पाहिजे. हा संस्कृतीचा वारसा पुढील पिढीपर्यंत पोहोचविला पाहिजे. हेच तत्व आपल्या निवासभूमीच्या नावाच्या चिकित्सेमध्ये सामावलेले आहे. ही भरत- प्रेरणाच या प्रयत्नामागील मनसेदय आहे.

या शोधाने आनुषंगिक अशा अनेक अंगोपांगांची माहिती होऊन अनेक दृष्टीनपे त्याचा फायदा होतो. आजचे युगच संशोधनाचे आहे. चार-पाच अब्ज वर्षांपूर्वी घडलेल्या विधिघटनेमुळे ‘आपली पृथ्वी आणि सूर्यमालिका तयार झाली असावी’ या कल्पनेसंबंधी महत्वाची माहिती

मिळविणे हाच हेतू अपोलो १५ आणि इतर सर्व अंतराळ वीर यांना उत्क्षेपित करण्यामध्येही आहे. अशा वेळी आपल्या भूमातेच्या नावाची चिकित्सा केली तर ती सुसळ्य व्हावी ही अपेक्षा.

‘भरत’ संज्ञेच्या वारसाहककाचा झगडा

परिणमन हा काळाचा मोठा प्रभावी धर्म आहे. त्याच्या कक्षेतून कोणतेच तथ्य सुटत नाही. मग देश त्या कालपरिणामापासून कसा मुक्त राहील? आपल्या देशाच्या स्थित्यांतराची जी गोष्ट तीच या देशाच्या नावाचीही. आपल्या देशाचे नाव निश्चित करण्याचे अनेक प्रसंग उद्भवले. त्या त्या वेळी आपापल्या हेतूप्रमाणे अनेकांनी विविध नावे प्रस्तुत केली. त्यातील सर्वात मोठा प्रसंग म्हणजे घटना समितीने आपल्या स्वतंत्र देशाची पहिली घटना तयार केली त्यावेळचा. अनेक विचारप्रणालीतून इंडिया अर्थात भारत अशी जोड नावे स्वीकृत ठरली. त्यातील भारत किंवा भरतवर्ष या नावामागे आपल्या सांस्कृतिक जीवनाची फार मोठी परंपरा विद्यमान आहे. त्या परंपरेचे सामर्थ्य इतके मोठे आहे की, ते प्रयत्न करूनही टाळता येत नाही आणि स्वीकारतानाही त्यातील हक्कदारांचा वारसा कित्येकाच्या मनाला पीळ पाडल्याशिवाय रराहात नाही. म्हणून या पीळ पडलेल्या मनःस्थितीतूनच काही दुराग्रह उद्भवलेले आहेत. प्रत्येक चांगल्या गोष्टीवरचा हक्क आपला असावा असे प्रत्येकालाच वाटत असते. परंतु ज्याचा त्याचा खरा वारसा हक्क मान्य करणे हा आपल्या संस्कृतीचा मूलगुण आहे. त्यासाठी मन मोठे करण्याची एक प्रकारची पात्रता असावी लागते. तथापि सध्याच्या सवच भारतीयांचे मन एवढे उदात्त बनले आहे असे नाही. त्यामुळेच आपल्या निवास भूमीच्या नावाच्या इतिहासाची ओढाताण चालू आहे.

‘भारत’ ह्या नावाचा आधार भरत आहे हे मात्र सर्वमान्य आहे. याच भरतवर्षामध्ये भ. महावीर जन्मास आले आणि त्यांनी आपले अमोल कर्तुव्य मागे ठेवून पारंपारिक प्रणालीमध्ये नावानुरुप भर घातली आहे. आपलाही वारसा तोच आहे. भ. महावीरांचा जन्म त्याच इक्ष्वाकू वंशामध्ये झाला की ज्या वंशाची सुरवात भ. ऋषभनाथांपासून झाली आहे. त्याच ऋषभनाथांचा या जगातील पहिला अभिषिक्त राजा असा उल्लेख सर्वच पूर्व साहित्यात मिळतो. त्यापूर्वी त्याचे

वडील नाभिराज हेही प्रजापालनाच्या दृष्टीने त्यांच्या पूर्वीच्या सर्व कुलकराप्रमाणे समाजधारणेचे कार्य करीतच होते. पण कालमानाला अनुसरून दण्डनीती, समाजधारणा, जीवनोपयांची पूर्ती, कर्तव्यकर्मातील श्रमविभागणी, जीवनाची प्रगती इत्यादी बाबीतील समाजप्रमुखाचे कार्य कालपरिणीतीला अनुसरून जास्त वाढल्याने प्रजापालनाबरोबरच प्रशासनाच्या महत्वाच्या क्षेत्रातील जबाबदारी हा, मा, धिक् या राजनितीच्या त्रिकोणी कक्षेपेक्षा जास्त वसढली. आणि परिभाषणा, बंध, प्रक्षेप, आणि छविच्छेदन या दण्डनीतीच्या मर्यादेपर्यंत ती क्रमाक्रमाने वाढत गेली. तेव्हा अभिषिक्त व मुकूटबुध राजाची गरज भासली.

म्हणून लोकांच्या गरजेला अनुसरून नाभिराजाने समारंभपूर्वक राज्याभिषेक करून श्री ऋषभ कुमाराची स्थापना राजपीठावर करण्यास संमती दिली. हीच राज्यसंस्थेची सुरवात होय. नंतर या राज्यसंस्थेचा उत्कृष्ट आविष्कार ऋषभपुत्र भरत याच्या शासनाकाळी झाला. या इक्ष्वाकु कुळातील हा दुसराच सागरान्त भूमीतील षट्खण्डांतर्गत सर्व देश - प्रदेश जिकून पहिला षट्खण्डाधिपती चक्रवर्ती राजेन्द्र बनला. याच महान राजामुळे या आपल्या भूमीला भरतवर्ष असे नामाभिधान प्राप्त झाले. भरतानंतर त्यांचाच कुळामध्ये राजे, महाराजे, नारायण-वासुदेव, चक्रवर्ती इत्यादिक असंख्य राज्यकर्ते होऊन गेले. त्याच परंपरागत इक्ष्वाकू वंशातील सिद्धार्थ राजाच्या पोटी भ. महावीरांच्या जन्म झाला. त्यांना मिळालेला वारसा त्याच्याच पूर्वजांच्या आहे. मात्र त्याबरोबर ते ऋषभदेवांच्या परंपरेतील शेवटचे तीर्थकर होत. ती क्षत्रिय समणांची परंपरा तुटल्याने एक नवे युगपरिवर्तन घडून आले आहे.

या नव्या परिवर्तनाला अनुसरून या देशाचे नामपरिवर्तन घडवावयाचेच असे मनात आल्यास या भरतवर्षाला वीरवर्ष म्हणावे लागेल! नाभिवर्ष-> भरतवर्ष-> वीरवर्ष अशी परंपरा केवळ सुंसंगतच नव्हे तर युगप्रवर्कालाच शोभेलस आहे. अखिल मानवसमुहासाठीच नव्हे तर यच्चयावत प्राणिमात्रांसाठी त्यांनी स्थापिलेले सर्वोदय तीर्थ आणि मानवी कल्याणसाठी त्यांनी सांगितलेली (१) परिग्रहपरिमाण, (२) परस्पर सहकार आणि उपकार, (३) मैत्रिभाव, (४) करुणभाव आणि (५) परस्पर मत्सररहित अविरोधात्मक प्रगती ही पाच मूलसूत्रे मानवाच्या जीवनामध्ये युगानुरूप नवा बदल घडवून आणण्यास सर्वसमर्थ आहेत. या जीवनदर्शनामुळे

स्वराष्ट्रीय समाजवाद साध्य होणे किती सुकर आहे! यासाठीच ते ख-या अर्थाने या काळ्तील नवे युगकर्ते शोभतात. आणि हे सध्यःकालीन चालू ती वीरतीर्थच आहे. भ. महावीर खरोखरच पूर्वजन्मातील भरतपुत्र असल्याने भारताच्या या वर्षातील नावाचाही वारसा मिळणे रास्तच आहे. आपल्या देशाच्या नामांतरामध्ये सामान्य माणूस गोधळून गेला तरी त्याच्या पूर्वापर संबंध जाणून घेण्यामध्ये सुज्ञ अभ्यासूना निश्चित यश लाभते.

नामकरणाचा नाश = मूळ संस्कृतीचा नाश

अमेय कालाच्या दृष्टीने आपला इतिहास अगदीच बाल्यावस्थेत आहे. त्याची कक्षा फारच त्रोटक आहे. म्हणूनच इ. सनपूर्व ३०० किंवा ५०० वर्षापेक्षा प्राचीन कालखंडाला आपण इतिहासपूर्वकाल म्हणतो. इ. सनपूर्व ५०० वर्षापासून मोगलकाळपर्यंत या देशावर उत्तरेकडून व पश्चिमेकडून आक्रमणे भरपूर झाली. त्यांपैकी जी स्थिरावली त्यांचा येथील जीवनावर खोलवर परिणाम झाला. संस्कृती, धर्म, विचारसरणी यात मोठी स्थित्यंतरे घडून आली. या जीवनसंकराच्या प्रभावामुळे आपल्या आम्नायाने, परंपरागत संस्कृतिरूप महावस्त्राचे ताणे आणि बाणे विस्कलीत होऊन त्यांचा एक गुंता होऊन बसला. तो सोडविता सुट्ट नाही. मती गुंग होते. त्या गुंगीतून बाहेर पडून शुद्धदीवर येण्यास पूर्व साहित्य जरुर उपयोगी पडते. मात्र त्याचा योग्य उपयोग करून घेण्याचे चातुर्यंतर नव्हे तर मनाचा सरळपणाही असणे आवश्यक आहे.

भारतावरील आक्रमकांमध्ये ग्रीक, शक, हूण, मोगल-मुसलमान, पोर्तुगीजफ्रेंच-इंग्रज हेच प्रमुख आहेत असे नव्हे तर सर्वात प्रमुख वैदिक आर्यंच होत. ते इ. सनपूर्व २००० वर्षाच्या सुमारास येथे आले असावेत. ज्ञात इतिहासाप्रमाणे सर्वात अगोदर तेच आले. त्यांनी एतदेशियांचा इतर सर्वापेक्षा जास्त पाडाव केला. ज्यांच्या करता आला नाही अशांना शत्रुत्वामुळे हीन ठरविले. त्यांच्या संस्कृतीचे हनन करण्यासाठी त्यांचा अनार्य, दस्यू, दानव इत्यादी प्रकारे कुत्सित उल्लेख करून या भूमीतील मूळ संस्कृतीची हत्या करण्याचा प्रभावी प्रयत्न केला. इतकेच नव्हे तर ते स्वतःच केवळ या भूमीचे एकमेव मालक अशा सोईस्कर समजूतीने मूळ प्रजेला परकीय ठरविण्याचा प्रयत्न केला. या संग्रामात त्यांनी साहित्य सामग्रीचा यशस्वी प्रयोग केला. जे

कोणी नष्ट झाले नाहीत किंवा ज्यांना परकीयही ठरविता येईना अशा वृत्रादिकांना राक्षस, दास, नीच, रानटी मानून त्यांच्या जीवनाचा, संस्कृतीचा व परंपरेचा घात केला.

त्यांच्यानंतर जे कोणी यवन-तुर्कादिक आक्रमक आले त्यांचा परकीय म्हणून व्देष करता करता येथील जी मूळ प्रजा त्यांची शत्रू बनली होती. त्यांचा आणि येथे जी मूळची प्रभावी संस्कृती नांदत होती तिचाही परकिय म्हणून उल्लेख करण्यास प्रथम त्यांनीच सुरवात केली. आपले सर्व शत्रू दुष्ट व असंस्कृत आणि जे शत्रू ते सर्व परकिय हा नवा विचार किंवा जीवनसिध्दांत प्रस्तुत केला. तो पोसवलाही. आपल्या साहित्यातून त्याची जोकपासना केली. जिताची संस्कृती जिवंत राहणे तर दूरच राहो पण त्याचे केवळ मृत अवशेषही शिल्लक राहणे दुरापास्त होते. विजयाचीच मशाल तेवत राहते. तर पराभूतांचा नंदादीपही संग्रामीय-शत्रुत्वाच्या झंझावातामध्ये विझून जातो. मग विजयी मशालीलाच प्रतिष्ठा प्राप्त होते. लोक कालांतराने त्यालाच नंदादीप म्हणून लागतात. हा मानवी इतिहास आहे. अशा रीतीने प्रतिष्ठा पावलेल्या वैदिक आर्यांच्या साहित्याला चांगला काळ लाभला. त्याला उजाळा मिळला. त्याच प्रकाशातून जे कोणी या भूमीची मूळ संस्कृती वाचतात त्यांना, त्या मूळ पणत्या फुटक्या झाल्याने, तेथे स्नेह सापडत नाही. तीच अवस्था आज भारतीय जीवनाची झाली आहे. पण आकाशात तेजोगोल असंख्य आहेत त्याप्रमाणे मूळ संस्कृतीच्या ज्योतीही आपल्या ओजोगुणाने अनेक ठिकाणी तेवत आहेत. त्या कदाचित् आपल्या दृष्टिक्षेपाच्या पलीकडे असतील !! म्हणून त्या नाहीतच असे म्हणणे ही घुबडाची प्रवृत्ती होय. कोण तरी केवळ डोळे - झाक केल्यामुळे ज्योतीचा प्रकाश फैलावल्याशिवाय कसा राहील ? दृष्टीची झेप वाढवा म्हणजे असेल तेथून ते दिसेल !

नामकरणव्दारे मूळ संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन

या संस्कृतिहननाचाच एक मोठा परिणाम म्हणजे जैनधर्म हा एक हिन्दुधर्माचाच उत्तरकालीन पंथभेद ठरविण्याचा अटटाहास. भ. महावीर युगादिराज भ. ऋषभांच्याच इक्ष्वाकू वंशातील एक राजकुलीन महापुरुष आणि जैनतीर्थ परंपरेतील २४ वे तीर्थकर हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट असतानाही महावीरानांच प्रथम जिन समजून विरीत इतिहास घडविण्याचा व तो प्रथापित

करण्याचा सततोद्योग आजही पूर्णपणे थांबलेला नाही. वस्तुतः जैन हे मूलतःच या थोर देशाचे रहिवासी. ते कधीही कोटूनही आले नाहीत. ते कोणत्याही अर्थाने कोणत्याही काळी परकीय नव्हते व आजही नाहीत. ते केवळ भारतीयच आहेत. संपूर्ण भारतात सर्वत्र स्थायिक आहेत. हा त्यांचा स्वतःचाच देश आहे. जी युगादिराज ऋषभांची भूमी, जिला भरत चक्रवर्तीच्या नावाने परातन कालापासून ओळखण्यात येते, तीच ही भूमी महावीरांची अहे. म्हणूनच या भूमीचा नव्याने उल्लेख वीरवर्ष असा करण्यात अभिमान वाटतो. त्यामुळे जैनांच्या संस्कृतीवर व जैनांच्या युगादी परंपरेवर मोठा प्रकाश पडतो. सध्यःकालीन जैनसंस्कृती ही महावीरप्रणीत आहे. जैनांची चालू तीर्थपरंपरा माहावीरांच्या विहारकाळी उदयास आली अहे. म्हणून या तीर्थपरिवर्तनाला अनुसरून या परंपरागत भरतवर्षाला वीरवर्ष हे नाव शोभून दिसण्यात प्रत्यवाय नसावा.

पारशी लोक ‘स’ चा उच्चार ‘ह’ करीत असत. त्यांना आपल्या या देशाचा परिचय साहजिकपणे सिंधू नदीवरू नच झाला. त्यामुळे त्यांनी त्या प्रदेशाचे नाव हिंदू असे रु ढ केले. त्याच मार्गाने संपर्कात येणान्या ग्रीकानी त्याचे आपल्या परीने रु पात्नर इंडू असे केले कालातराने या भूमीला इंडिया, हिंदुस्थान, हिंदोस्तान अशा नव्या नावानी परकीय लोक ओळखू लागले तरी एतद्येशियाच्या दृष्टीने या भूमीला भारतवर्ष एकच नाव अव्याहत आहे. त्या नावाला कोणताच प्रत्यवाद नाही. यामुळेच भरत या नावातील व्यक्तित्वच बदलण्याचे पुटकळ प्रयन्त होत आहेत. पण युगादिराज ऋषभपुत्र भरताश्विय दुसऱ्या कोणत्याच अर्थाला किंवा व्यक्तित्वाला मुळीच आधार सापडत नाही. वैदिक संस्कृतीच्या परंपरेतही भरत या नावाला काही स्थान आहे हे खरे असले तरी त्यापैकी कोणत्याही व्यक्तीच्या नावाने ही भूमी ओळखली जात नाही. कारण--

(७) ऋषभपुत्र भरतापेक्षा बाकीचे सर्व तथाकथिक भरत नावचे राजे वा वंश कालमानेन फारच अर्वाचीन आहेत, तर या भूमीचे भरतवर्ष हे नामाभिधान त्या सर्वापेक्षा फार पुरातन आहे.

(८) शिवाय दुसरा कोणीही भरत या भूखडातील संपूर्ण षटखंडाचा अधिपती झाला नाही. चक्रवर्त्नाची प्राप्ती झाली नसल्याने खन्या अर्थाने इतर कोणीही भरतसम्राट चक्रवर्ती इ

गाला नाहीच. ते सर्वजण लहान-मोठया प्रमाणात प्रादेशिक राजे किंवा माराजे किंवा सम्राट एवढयाच पदाला चढले. ऋषभपुत्र भरत ज्या अर्थाने संपूर्ण वर्षप्राय भूमीचा एकमेव अधिपती झाला तसा दुसरा कोणीही भरत इतिहासाला माहित नाही. केवळ प्रशसार्थ एकछत्री राजा या पदाला कोणताही ऐतिहासिक किंवा घटनात्मक अर्थ उतर नाही.

(९) आणि या अनेक भरतापैकी कोणाही एकाच्या नावाने ह्या भूमीचे नामकरा घडून आले असा कोणताही संशयातीत व खण्चाणीत पुरावा कोणत्याही स्वकीय किंवा परकीय ग्रंथात सापडत नाही.

(१०) पूर्वकाळीच नव्हे तर आजी भरत नाव धारण करण्याची सांस्कृतिक धारणा जैनामध्ये जितकी अभिष्ट आहे तितकी ती वैदिक परंपरेतील वंशाळीत आढळत नाही. त्या नावाचा आदर जैनानीच मनापासून केला आहे. म्हणून भरतवाचक संज्ञा फक्त जैन व्यक्तीच्या व संस्कृतीच्या आविष्कारातच विद्यमान असलेली आढळते.

(११) त्यापूर्वीचे नाव काही वेगळे असल्याचेही विधान वैदिक परंपरेत मिळत नाही. पश्चातकालीन इतर सर्व भरत नावाचे राजे व त्याचें पूर्वजही भरतवर्षातच राहात असत. उलट ऋषभपुत्र भरताच्याच नावाने ही भूमी प्रख्यात झाली असे स्पष्ट उल्लेख ऐतिहासिक घटनाचक्रला अनुसरू न पाहिजे तेवढया प्रमाणात भारतीय साहित्यात पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. अशा प्रकारचा वृत्तांत आर्ष, प्राकृत, संस्कृत, हिंदी, कन्नड इत्यादी सर्वच भारतीय भाषेत नोदलेला आहे. प्राचीन ग्रंथापासून आर्वाचीन साहित्यापर्यंत ह्या विधानाची परंपरा अतूट आढळते.

असे पुरावे फक्त जैनप्रणीत ग्रंथातच मिळतात असेही नव्हे तर बौद्ध, आर्य, ब्राह्मण, हिंदू इत्यादिकाच्या साहित्य संस्कृतीमधूनही अव्याहत सापडतात. अशाच काही साहित्याचा पुरावा आपल्या समोर सादर करीत आहे. त्यामुळे वाचकाना व अभ्यासूना विचार करण्यास व योग्य त्या तथ्याचा अंगीकार करण्यास खासच मदत होईल !